

ΑΙΣΧΥΛΟΣ ΕΤΥΜΟΛΟΓΟΣ

Nomina Omnia στους ΠΕΡΣΕΣ του Αισχύλου

Είναι πολύ γνωστό ότι ο Αισχύλος δείχνει μια ιδιαίτερη προσοχή και αγάπη για την ετυμολογική αξία που έχουν τα ονόματα γενικά και, ιδιαίτερα, τα κύρια, και ότι εκμεταλλεύεται την ετυμολογία τους για δραματικούς σκοπούς¹.

Η χρήση των κύριων ονομάτων στην τραγωδία του αφήνει να κρίνουμε πως ο ποιητής είναι βαθιά διαποτισμένος από τη σκέψη ότι το έπος και το έργον αποτελούν μια αδιάσπαστη ενότητα, ότι οι πράξεις, οι τύχες και οι συνθήκες ζωής του ανθρώπου ερμηνεύονται και επηρεάζονται από την επωνυμία που έχει δοθεί σ' αυτόν ή ότι, ακόμη, ο κάθε άνθρωπος έχει τη δέσμευση και το καθήκον να ενεργεί και να συμπεριφέρεται σύμφωνα με αυτό που δηλώνει το όνομά του. Η ισχυρή του πίστη στην ετυμολογική λειτουργία των ονομάτων φαίνεται από το ότι πολλές φορές κρίνει πως ένα γεγονός έγινε *εὐλόγως* ή *πανδίκως*², όταν βλέπει πως σ' αυτό συμπίπτουν οι έννοιες *έπος* και *έργον*. Με άλλα λόγια, το ίδιο το όνομα έχει μια καταπληκτική δύναμη, ώστε σηματοδοτεί και αποκαλύπτει σύμφωνα με τη φωνητική του αξία την ουσία του σημαινόμενου αντικειμένου. Η ονοματοθεσία για τον Αισχύλο είναι φύσει, όπως την αντιλαμβάνεται ο Πλάτωνας (*Κρατ.* 435 D): *ὅς ἂν τὰ ὀνόματα ἐπίστηται, ἐπίσταται καὶ τὰ πράγματα*, και όχι απλώς συμβατική.

Με το θέμα αυτό ασχολήθηκαν πολλοί μελετητές που είναι περιττό να τους μνημονεύσουμε εδώ. Περισσότερο συστηματικά το διερεύνησε τελευταία η

1. Βλ. W. Kranz, Stasimon. Untersuchungen zu Form und Gehalt der griechischen Tragödie, Berlin 1933, 287 κ.ε.

2. Βλ. *Ίκέτ.* 252 *ἐμοῦ δ' ἄνακτος εὐλόγως ἐπώνυμον γένος Πελασγῶν τήνδε καρποῦται χθόνα*, *Ἐπτὰ Θήβ.* 670 *ἢ δῆτ' ἂν εἴη πανδίκως ψευδώνυμος Αἰκη*, ξυνοῦσα φωτὶ παντόλμω φρένας. Σαφέστερη εικόνα αυτής της αντίληψης του ποιητῆ έχουμε στον «Αγαμέμνονα», στ. 681 κ.ε. *τίς ποτ' ὀνόμαζεν ὧδ' ἐς τὸ πᾶν ἐτητύμως, μή τις ὄντιν' οὐχ ὀρώμεν προνοίαισι τοῦ πεπρωμένου γλώσσαν ἐν τύχῃ νέμων...*

Regula Schweizer - Keller¹, η οποία μας αποκάλυψε πως αυτή η συνήθεια του Αισχύλου είναι ένα ισχυρό στοιχείο της ποιητικής του τέχνης και λειτουργεί σε μια έκταση και με μια δύναμη που ίσως δεν είχαν καν φανταστεί οι προηγούμενοι ερευνητές. Η ίδια σημειώνει στην εισαγωγή (σελ. 7) της διατριβής της: So habe ich denn den Versuch unternommen, es nicht beim Aufzählen von einzelnen Beispielen bewenden zu lassen, sondern diese im einzelnen ganz genau zu untersuchen und ihre Beziehungen im Werk des Dichters zu beobachten. Σίγουρα η ερευνήτρια κατάφερε να διαφωτίσει σ' ένα βαθμό αυτή τη συνήθεια του ποιητή και να δώσει, θεωρώντας τα απ' αυτήν την οπτική γωνία, καινούργιες ερμηνείες σε πολλά χωρία της τραγωδίας του.

Παρ' όλα αυτά όμως, όσο κι αν η Schweizer προσπάθησε να ερμηνεύσει λεπτομερειακά όλες τις περιπτώσεις ετυμολογικής λειτουργίας των ονομάτων στον Αισχύλο, άφησε έξω από την έρευνά της ένα αρκετά μεγάλο υλικό, που χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση, ώστε να φανεί έτσι η μεγάλη σημασία που έχει αυτό το στοιχείο στην τραγωδία του Αισχύλου.

Μ' αυτήν την εργασία δεν έχουμε την πρόθεση να συμπληρώσουμε τη μελέτη της Schweizer, αλλά, ξεκινώντας από την ίδια οπτική, να ερμηνεύσουμε ορισμένα χωρία, πολλές φορές ιδιαίτερα προβληματικά, και να καταδείξουμε την ξεχωριστή δραματική σημασία που έχει αυτή η ευαισθησία του ποιητή στην τραγωδία του 'Πέρσαι'. Σε συνάφεια μ' αυτήν την εξέταση σκοπεύουμε να δώσουμε μια πληρέστερη εικόνα του παράγοντα της 'ύβρεως', που στο δράμα αυτό εμφανίζεται με μια ξεχωριστή δύναμη, επιμένοντας, βεβαίως, στα στοιχεία του εκείνα που οι ως τώρα μελετητές δεν είχαν την υποψία ή την ευκαιρία να τα προσέξουν και να τα αξιολογήσουν κατά την ερμηνεία της τραγωδίας.

Τονίζουμε και πάλι πως το όνομα στην τραγωδία του Αισχύλου έχει μέσα του μια δαιμονική - μαγική δύναμη², που προσδιορίζει την τύχη του ανθρώπου που το φέρει. Η τύχη του προσώπου είναι ανάλογη—ή αντιστρόφως ανάλογη³—αυτού που δηλώνει το ίδιο του το όνομα, δηλ. το όνομα είναι στην κυριολεξία ένα Nomen Omen. Αντιλαμβάνεται κανείς ότι η τραγικότητα των προσώπων στις τραγωδίες του Αισχύλου είναι έκδηλη, γιατί σφραγίζεται από το ίδιο τους το όνομα. Υπάρχει μέσα σ' αυτό το όνομα μια δυναμική, η οποία

1. *Regula Schweizer - Keller, Vom Umgang des Aischylos mit der Sprache*, Diss. Zürich 1972. Εδώ μπορεί να βρει κανείς και την περισσότερη από τη σχετική βιβλιογραφία.

2. Πβ. *E. Neustadt, Wort und Geschehen in Aischylos Agamemnon*, Hermes 64, 1929, 246 κ.ε., και *R. P. Winnington - Ingram, Studies in Aeschylus*, Cambridge 1983, 199.

3. Για παράδειγμα, ο *Παρθενοπαίος* δεν έχει *παρθένων φρόνημα*, αλλά *ὄμῶν* ('*Ἐπὶ Θῆβ. 536 κ.ε.*), η *Κλυτμιμηστρα* είναι (σύμφωνα με την *Ηλέκτρα*) *οὐδαμῶς ἐπώνυμον φρόνημα παισὶ δύσθεον πεπαμένη* (*Χορηφ. 190*).

περιμένει να εκδηλωθεί, να εκραγεί και να λειτουργήσει ήδη από τη στιγμή κατά την οποία γίνεται η ονοματοθεσία. Από εκείνη τη στιγμή το όνομα, για την αντίληψη του Αισχύλου, δεσπόζει σαν νόμος, που έχει καθοριστική σημασία για τη ζωή του ανθρώπου, σε τέτοιο βαθμό, μάλιστα, που να του αφήνει ελάχιστα περιθώρια για αυτεξουσιότητα, αφού τα πάντα είναι προκαθορισμένα από τη στιγμή της ονοματοθεσίας.

Ότι το ίδιο το όνομα 'Πέρσαι' της τραγωδίας του Αισχύλου έχει απ' αυτήν την άποψη ιδιαίτερη σημασία, το έχουν επισημάνει πολλοί μελετητές¹ και δεν μένει καμιά αμφιβολία ότι ο ποιητής το χρησιμοποιεί με την αίσθηση ότι ετυμολογικά ταυτίζεται με το ρήμα *πέρθω* (απαρ. αορ. *πέρσαι*) και φορτίζεται με την τραγική έννοια: αυτοί που σκόπευαν να εκπορθήσουν την πόλη της Αθήνας και εκπορθήθηκαν (ηττήθηκαν, καταστράφηκαν) οι ίδιοι.

Τα χωρία όπου αποκαλύπτεται αυτή η ετυμολογική λειτουργία του εθνικού ονόματος *Πέρσαι* είναι πολλά και αρκετά διαφωτιστικά².

Υστερα απ' αυτήν την προϋπόθεση, λοιπόν, έχουμε τη γνώμη πως πρέπει να επανεξεταστεί η πολυσυζητημένη φράση (στ. 145) *τὸ πατρωνύμιον γένος ἀμέτερον*, που παραδίνουν όλα ανεξαιρέτως τα χειρόγραφα, και να μην οβελιστεί με την ευκολία που οβελίστηκε από τους περισσότερους κριτικούς. Νομίζουμε πως δεν είναι απαραίτητο να επαναλάβουμε εδώ όλη τη σχετική φιλολογία που έγινε αναφορικά με τη γνησιότητα αυτής της φράσης και παραπέμπουμε όποιον ενδιαφέρεται για τις λεπτομέρειες της συζήτησης στα σχόλια των Paley, Groeneboom και Broadhead³. Έχουμε τη γνώμη πως η παραπάνω φράση δεν αποσκοπεί να ερμηνεύσει το προηγούμενο επίθετο *Δαρειογενής* ή να προσθέσει κάποια στοιχεία σ' αυτό—γιατί τότε δικαιολογημένα θά'πρεπε να οβελιστεί, αφού ο Δαρειός δεν είναι ο γενάρχης των Περσών ούτε έδωσε σ' αυτούς το όνομά του—αλλά ότι αναφέρεται σε όλο το περσικό στράτευμα (*γένος*). Δηλαδή, όταν λέει (στ. 144 κ.ε.): *πῶς ἄρα πράσσει Ξέρξης βασιλεὺς Δαρειογενής*, ο Χορός βάζει βέβαια σαν πρώτο θέμα της —ας την πούμε έτσι—

1. Ειδικότερα ασχολήθηκαν με το θέμα αυτό ο *H.N. Couch*, *Three Puns on the Root of πέρθω in the Persae of Aeschylus*, *AJPh* 52, 1931, 270-273, και η *R. Schweitzer-Keller*, όπ. παραπ. 59 κ.ε.

2. Στ. 65 κ.ε. *πεπέρακεν μὲν ὁ περσέπτολις ἦδη βασιλεῖος στρατός...*, 95 κ.ε. *ἐπέσκηψε δὲ Πέρσαις πολέμους πυρροδαίκτους ... πόλεων τ' ἀναστάσεις*, 177 κ.ε. ... *παῖς ἐμὸς στεῖλας στρατὸν Ἰαόνων γῆν οἴχεται Πέρσαι θέλων*, 714 *διαπεπόρθηται τὰ Περσῶν πράγμαθ'*...

3. *F. A. Paley*, *The Tragedies of Aeschylus*, London 1870, 183 (αν και σε πάρα πολλά σημεία η γνώμη του θεωρείται ξεπερασμένη, ορισμένες του απόψεις, κυρίως σε θέματα ερμηνείας χωρίων, εξακολουθούν να έχουν ενδιαφέρον)· *P. Groeneboom*, *Aischylos' Perser* (2. Teil: Kommentar), Göttingen 1960, 41 κ.ε. (μετάφραση στη γερμανική), *H. D. Broadhead*, *The Persae of Aeschylus*, Cambridge 1960, 67.

ημερήσιας διάταξης, που θα τον απασχολήσει στη σύσκεψή του με τη βασίλισσα, την τύχη του Ξέρξη. Ωστόσο πρέπει να παρατηρήσουμε ότι, όσο κι αν σε τούτη την τραγωδία το ενδιαφέρον όλων επικεντρώνεται στο πρόσωπο του Ξέρξη και στην τύχη του, σύμφωνα με την ανατολίτικη περσική νοοτροπία και σύμφωνα με την ψυχολογία της βασίλισσας μητέρας, υπάρχουν περιπτώσεις που ιδιαίτερα ο Χορός δεν παραλείπει να δείξει το ενδιαφέρον του, όχι μόνο για τους άλλους αρχηγούς, αλλά και για ολόκληρο το περσικό στρατεύμα.

Ήδη στην πάροδο ο Χορός εκφράζει την ανησυχία του για την τύχη, όχι μόνο του βασιλιά, αλλά και ολόκληρης της περσικής στρατιάς (στ. 8 κ.ε.): *ἀμφὶ δὲ νόστῳ τῷ βασιλείῳ / καὶ πολυχρόσου στατιᾶς ἤδη κακόμαντις ἄγαν ὀρσολοπεῖται / θυμὸς ἔσωθεν.*

Ακόμη και η βασίλισσα, όσο κι αν δείχνει με τις ερωτήσεις της πως ενδιαφέρεται μόνο για την τύχη του γιού της, όμως έστω και τυπικά ρωτάει και για τους άλλους αρχηγούς¹, κι ως τονίζει η ίδια ρητά στο Χορό πως φοβάται μόνο για το γιό της 'το φως των ματιών της'².

Επομένως, πρέπει να δεχτούμε πως η φράση *τὸ πατρωνύμιον γένος ἀμέτερον* αφορά τον περσικό στρατό που πήρε μέρος στην εκστρατεία εναντίον της Ελλάδας³, δηλ. ολόκληρο το λαό που έλαβε το όνομά του (*Πέρσαι*) από το όνομα του *Πέρση*, του γιου του Περσέα και της Ανδρομέδας⁴. Έτσι δεν υπάρχει κανένας λόγος να οβελίσουμε αυτή τη φράση⁵, αφού το κείμενο φαίνεται απόλυτα υγιές, αρκεί να προσθέσουμε το σύνδεσμο *τε* μετά το επίθετο *πατρωνύμιον*:

*τὸ πατρωνύμιόν τε
γένος ἀμέτερον.*

1. Η απάντηση που δίνει ο Άγγελος (στ. 299) *Ξέρξης μὲν αὐτὸς ζῆ... και* (στ. 302 κ.ε.) *Ἄρτεμβάρης δὲ...*, αφήνει να εννοήσουμε πως η βασίλισσα, ρωτώντας τον (στ. 296 κ.ε.) *τίς οὐ τέθνηκε, τίνα δὲ καὶ πενήσομεν τῶν ἀρχελάων, ὅς τ' (sic) ἐπὶ σκηπτουχίῳ ταχθεῖς...*, δείχνει ενδιαφέρον όχι μόνο για το γιό της, αλλά και για τους άλλους μεγαλύτερους και μικρότερους αρχηγούς· βλ. και παρακ., σελ. 74.

2. Στ. 168 *ἀμφὶ δ' ὀφθαλμῷ φόβος*· πβ. *Groeneboom*, ὅπ. παραπ. 48, *Broadhead*, *The Persae*, 75.

3. Ενώ είχαμε τελειώσει τη σύνταξη αυτής της μελέτης, βρήκαμε πως την ίδια περίπου άποψη είχε υποστηρίξει και ο *A. E. Housman*, *On Certain Corruptions in the Persae of Aeschylus*, *AJPh* 9, 1888, 317-325.

4. Βλ. Ηρόδ. 7.61 *Ἐπει δὲ Περσεὺς ὁ Δανάης τε καὶ Διὸς ἀπίκετο παρὰ Κηφέα τὸν Βήλου καὶ ἔσχε αὐτοῦ τὴν θυγατέρα Ἄνδρομέδην, γίνεται αὐτῷ παῖς, τῷ ὄνομα ἔθετο Πέρσην...* *Ἐπὶ τούτου δὴ τὴν ἐπωνυμίην ἔσχον* (γρ. *Πέρσαι*).

5. Βλ. *D. S. Robertson*, *Aeschylea*, *CR* 38, 1924, 109-110. Ο *J. K. Schönberger*, *Aesch. Pers.* 146, *PhW* 57, 1937, 1168, πιστεύει πως μπορεί να κρατηθεῖ η φράση, αν διορθώσουμε το *γένος* σε *γάνος*, ώστε το *πατρωνύμιον γάνος* να σημαίνει *decus patriciae*.

Ὅσον αφορά δε το επίθετο *πατρωνύμιον*, που δεν μαρτυρείται αλλού και η γνησιότητά του αμφισβητείται από διάφορους φιλόλογους¹, επισημαίνουμε πως με την κατάληξη *-ωνύμιος* έχουμε και άλλους σχηματισμούς και μάλιστα παράλληλα με τις καταλήξεις σε *-ώνμιος*, όπως: *ἔπωνύμιος*, Πίνδ. *Πυθ.* 1.30, *Ολ.* 10 (11)78, *Ηρόδ.* 2.112, *παρωνύμιος*, Πλάτ. *Νόμ.* 757 D, *Σοφ.* 268 C κ.ά.

Ο σύνδεσμος *τε*, τον οποίο συμπληρώνουμε στο κείμενο, μπορεί εύκολα να είχε εκπέσει σε μια καταλογάδην γραφή του κειμένου 'κατά άπλογραφίαν' πριν από τη λέξη *γένος*, δεδομένου ότι τα ΓΕ ΤΕ μπερδεύονται πολλές φορές από τους αντιγραφείς, ή και σε μια κωλομετρική γραφή (με την παράλειψη του συνδέσμου ο στίχος γινόταν ακατάληκτος).

Την άποψή μας αυτή νομίζουμε πως ενισχύει και το επίθετο (στ. 80) *χρυσογόνου* (*γενεᾶς*), που το παραδίνουν μερικά χειρόγραφα και αρχαία σχόλια², αντί για το επίθετο *χρυσονόμου* που μας παραδίνουν άλλα χειρόγραφα. Πιστεύουμε ότι και σ' αυτό το χωρίο με το *χρυσόγονος γενεά* εννοούνται οι Πέρσες και γίνεται άμεση αναφορά στη γέννηση του Περσέα από τη Δανάη, ύστερα από την επαφή της με το Δία που είχε μεταμορφωθεί σε *χ ρ υ σ ή β ρ ο χ ή*³.

Ένα άλλο σημείο στο οποίο πρέπει να σταθούμε είναι το ίδιο το όνομα του *Ξέρξης* και η λειτουργία του μέσα στην τραγωδία.

Ήδη ο A.R. Cook⁴ θεώρησε φθαρμένο το χωρίο 6.98 του Ηροδότου, όπου ο ιστορικός θέλει να ερμηνεύσει κατά *Ἑλλάδα γλῶσσαν τα περσικά ονόματα Δαρειός, Ξέρξης και Ἄρτοξέρξης: Δύναται δὲ κατὰ Ἑλλάδα γλῶσσαν ταῦτα τὰ οὐνόματα, Δαρειός ἐρξίης, Ξέρξης ἀρήιος, Ἄρτοξέρξης μέγας ἀρήιος*. Επειδή και με το μάτι και με το αυτί το ερμηνευμα *ἐρξίης* ταιριάζει στο όνομα *Ξέρξης*, ενώ το *ἀρήιος* στο όνομα *Δαρειός*, ο Cook προτείνει τη διόρθωση: *Δαρειός ἀρήιος, Ξέρξης ἐρξίης, Ἄρτοξέρξης κάρτα ἐρξίης*. Ο Cook οδηγήθηκε σ' αυτήν τη διόρθωση από ένα απόσπασμα άγνωστου συγγραφέα που το βρίσκουμε στον μετρικό Ηφαιστίωνα (*Αρχίλ.* 60 D.): *ἐρξίη πῆ δ' ἠδ' ἄνολβος ἄθροῖζεται στρατός;*. Ο Cook πιστεύει πως αυτό είναι ένας στίχος από τη

1. Βλ. *D. S. Robertson*, όπ. παρ. 110, και *Broadhead*, *The Persae*, 67.

2. Βλ. και το κριτικό υπόμνημα στην έκδοση του *D. Page*, στη σειρά *Oxford Classical Texts*, *Oxonii* 1972.

3. Ο *Housman*, όπ. παρ. 317, υποστηρίζει πως το κείμενο θα είχε γραφεί από τον Αισχύλο ως εξής;

*πῶς ἄρα πράσσει Ξέρξης βασιλεὺς
Δαρειογενῆς
γένος ἡμέτερόν τε πατρωνύμιον.*

4. *A. B. Cook*, *Nomen Omen*, CR 21, 169.

χαμένη παραλλαγή της τραγωδίας *Πέρσαι*¹ ή από τις 'Φοίνισσες' του Φρόνιχου, όπου το όνομα *έρξις* πρέπει να είναι το εξελληνισμένο όνομα του *Ξέρξη*. Ανεξάρτητα από το σε ποιόν ποιητή ανήκει αυτό το απόσπασμα, προσωπικά βρίσκουμε πολύ πιθανή αυτήν την υπόθεση και πιστεύουμε πως το όνομα *Ξέρξης* λειτουργεί και στη σωζόμενη τραγωδία του Αισχύλου μ'αυτήν τη σημασιολογική δυναμική, δηλ. με την έννοια του 'παράτολμου' ή του *ερχτορος*², αυτού που έκανε πράξεις βαριές και παράλογες.

Έτσι, εκτός από το επίθετο *θούριος*³, που σε δύο χωρία συνοδεύει το όνομα του *Ξέρξη*, και το ρήμα *πράττω* (κυρίως το *ἐκπράττω*) που αναφέρεται σ' αυτόν⁴, είναι πολύ ενδιαφέροντα και τα λόγια του Δαρείου από το στίχο 759 και κάτω: ο Δαρείος κρίνει πως ο *Ξέρξης* διέπραξε ένα τόσο μεγάλο κακό, που κυριολεκτικά άφησε την Περσία άδεια από πληθυσμό. Στη συνέχεια κάνει αναφορά σε όλους τους προηγούμενους βασιλιάδες και στον εαυτό του και καταλήγει (στ. 782 κ.ε.):

*Ξέρξης δ' ἐμὸς παῖς νέος ἔτ' ὄν νέα φρονεῖ
κοῦ μνημονεύει τὰς ἐμὰς ἐπιστολάς·
εὐ γὰρ σαφῶς τόδ' ἴσθ', ἐμοὶ ξυνήλικες
ἅπαντες ἡμεῖς, οἱ κράτη τὰδ' ἔσχομεν,
οὐκ ἂν φανεῖμεν πῆματ' ἔρξαντες τόσα.*

Είναι, νομίζουμε, σαφές πως το ρήμα *ἔρξαντες* συνάπτεται στενά με το όνομα *Ξέρξης* και το ερμηνεύει ετυμολογικά: είναι αυτός που αποτόλμησε μια φοβερή πράξη και έφερε στη χώρα τόσες συμφορές, όσες δεν έφεραν όλοι οι προηγούμενοι βασιλιάδες μαζί: *πῆματ' ἔρξαντες τόσα*.

Θεωρούμε μάλιστα πολύ πιθανό να έχει την ίδια υπαινικτική σημασία και η φράση του Δαρείου (στ. 832):

σὸ δ', ὦ γηραιά μῆτερ ἢ Ξέρξου φίλη,

όταν εννοήσουμε το *μῆτερ ἢ Ξέρξου* με την ειρωνική έννοια: 'αγαπημένη μητέρα του δράση του κακού'.

Το ίδιο πνεύμα και την ίδια ποιητική διάθεση πρέπει να αναγνωρίσουμε

1. Βλ. Σχόλια Αριστοφ. *Βάτρ.* 1028.

2. Βλ. Έπτμ. Μέγα 376, 52 *Ἐρξίας*, όνομα κύριον. παρὰ τὸ 'ρέζω 'ρέξω, 'ρεξίας' ὑπερβιβασμῶ, *Ἐρξίας, ὁ πρακτικὸς ὁμοίως τῷ ἐρέκτης, ἐρχτης*.

3. Στ. 718 *Θούριος Ξέρξης*, κενώσας πᾶσαν ἠπειρον πλάκα, 755 ταυτὰ τοι κακοῖς ὀμιλῶν ἀνδράσιν διδάσκειται | *θούριος Ξέρξης*.

4. Π.χ. στ. 212 κ.ε. *παῖς ἐμὸς | πράξας μὲν εὐ θαυμαστὸς ἂν γένοιτ' ἀνῆρ, | κακῶς δὲ πράξας, οὐχ ὑπεύθυνος πόλει, 723 καὶ τόδ' ἐξέπραξεν ὥστε Βόσπορον κλῆσαι μέγαν; πβ. στ. 759 κ.ε. τοιγάρ σφιν ἔργον ἐστὶν ἐξεργασμένον / μέγιστον. Φαίνεται πως ο ποιητῆς αποδίδει ιδιαίτερη σημασία σ' αυτές τις λέξεις.*

και στη θαυμαστή επανάληψη του ονόματος του Ξέρξη από το Χορό στο πρώτο στάσιμο (στ. 550 κ.ε.):

Ξέρξης μὲν ἄγαγεν, ποποῖ
 Ξέρξης δ' ἀπόλεσεν, τοτοῖ
 Ξέρξης δὲ πάντ' ἐπέσπε δυσφρόνως
 βαρίδεσσι ποντίαις,

όπου εικονίζεται με πόση ταχύτητα¹ και απερισκεψία ο παράτολμος Ξέρξης οδήγησε το στρατό και τον κατέστρεψε².

Στη συνέχεια θα μας απασχολήσει το ζήτημα του τόπου όπου ὑπόκειται' η σκηνή του δράματος.

Όλοι οι κριτικοί σήμερα πιστεύουν χωρίς καμιά επιφύλαξη — φαίνεται πως το ίδιο πίστευαν και στην ύστερη αρχαιότητα — πως η σκηνή του δράματος τοποθετείται στα Σούσα³, όπου στον ίδιο χώρο, μέσα στην πόλη ή πλησίον της, υπάρχει και ο τάφος του Δαρείου⁴. Αυτό συνάγουν από έμμεσες — ή και άμεσες; — μαρτυρίες που προέρχονται από το ίδιο το κείμενο της τραγωδίας. Η μόνη άμεση και ρητή μαρτυρία για το ότι η σκηνή υπόκειται στα Σούσα φαίνεται πως υπάρχει στο στίχο 761

τόδ' ἄστν Σούσων ἐξεκείνωσεν πεσόν.

Ανεξάρτητα από το αν είναι υγιής ή όχι αυτός ο στίχος στην κατάσταση που έχει παραδοθεί⁵, σε όλους μας γεννιέται το δικαιολογημένο ερώτημα, γιατί μετέφερε ο Αισχύλος τον τάφο του Δαρείου στα Σούσα, ενώ είναι γνωστό ότι ο βασιλιάς είχε ταφεί στην Περσέπολη. Οι δικαιολογίες που επικαλούνται οι φιλόλογοι για να εξηγήσουν αυτήν την καινοτομία του ποιητή είναι πολλές και ποικίλες. Απλώνονται από την άποψη ότι ο τραγικός κάνει χρήση της ποιητικής του άδειας — ότι δηλαδή, αφού σκόπευε να σχολιάσει και να εκμεταλλευτεί τραγικά την περσική ήττα, τοποθέτησε τη δράση στην καρδιά

1. Βλ. *Broadhead*, *The Persae*, 147.

2. Σε απόλυτη αντιστοιχία βρίσκεται το ίδιο σχήμα της επόμενης αντιστροφής (στ. 560 κ.ε.) *νάες μὲν ἄγαγον, ποποῖ, / νᾶες δ' ἀπόλεσαν τοτοῖ / νᾶες πανωλέθροισιν ἔμβολαις*. Σύμφωνα μ' αυτήν την αντίληψη, τα *νάες* των στίχων 561 και 562 πρέπει να δηλώνουν όχι μόνο τα ελληνικά πλοία, αλλά και τα ίδια τα περσικά που διεμβολίζονταν μεταξύ τους. Γιατί την ίδια ευθύνη, όπως η αυθάδεια του Ξέρξη, υπέχουν και τα πλοία, που είναι πρόχειρα, ακατάλληλα και, επιπλέον, στριμωγμένα μέσα στο στενό της Σαλαμίνας.

3. Παραλείπουμε να αναφέρουμε όλους τους φιλόλογους και παραπέμπουμε τον ενδιαφερόμενο στον *A. Lesky*, *Die tragische Dichtung der Hellenen*, Göttingen 1972, 84 κ.ε.

4. Δε μας απασχολεί εδώ τι εννοεί ο ποιητής με το *στέγος ἀρχαῖον*. Ο ενδιαφερόμενος μπορεί να ιδεί τους: *A. M. Harmon*, *The Scene of the Persian of Aeschylus*, *TAPA* 63, 1932, 7-19, *W. Riemschneider*, *Eine Verkannte Zwischenszene in Aischylos' Persern*, *Hermes* 73, 1932, 347-352, και γενικά στον *Broadhead*, *The Persae*, XLIII κ.ε.

5. Γι' αυτό βλ. παρακ. σελ. 66 κ.ε.

της αυτοκρατορίας, στην πρωτεύουσά της τα Σούσα, και παρέβλεψε έτσι το τυπικό εμπόδιο του πραγματικού τάφου του Δαρείου¹ — ως την υπόθεση ότι πιθανόν ο Αισχύλος να μη γνώριζε τον τόπο όπου είχε ταφεί ο Δαρείος ή ότι αγνοούσε εντελώς πως υπήρχε η πόλη *Περσέπολις*².

Όλες οι παραπάνω γνώμες φαίνονται ως ένα βαθμό δικαιολογημένες και εκ πρώτης όψεως είναι δύσκολο να εγείρουμε βάσιμες αμφιβολίες σχετικά με αυτήν την επιλογή του τόπου από τον ποιητή. Πρόθεσή μας δεν είναι να ανατρέψουμε την κρατούσα αντίληψη, αλλά να σημειώσουμε ορισμένες σκέψεις ή επιφυλάξεις σχετικά με την πόλη όπου τοποθετείται η δράση, αξιοποιώντας κυρίως τη συνήθεια του Αισχύλου να αναλύει και να ερμηνεύει ετυμολογικά τα κύρια ονόματα προσώπων, πόλεων και άλλων γεωγραφικών όρων και υιοθετώντας μια διαφορετική ερμηνευτική προσέγγιση του κειμένου της τραγωδίας.

Υποψιαζόμαστε δηλ. πως ο Αισχύλος δεν τοποθετεί τη σκηνή του δράματος στα Σούσα, την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, αλλά στην Περσέπολη, τον τόπο της θερινής διαμονής των Περσών βασιλέων³, όπου υπήρχαν ανάκτορά τους και ο τάφος του Δαρείου. Είναι σκόπιμο μάλιστα να τονίσουμε πως η Περσέπολη ήταν το λατρευτικό κέντρο των Περσών⁴. Εκ πρώτης όψεως η τοποθέτηση της σκηνής στην Περσέπολη φαίνεται περισσότερο επιβεβλημένη, όχι μόνο γιατί συμβιβάζει την ιστορική αναγκαιότητα με τις συμβατικότητα της τραγωδίας, αλλά και γιατί εξοικονομεί την εξέλιξη της δράσης κοντά — ή και πάνω — στον τάφο του Δαρείου, αφού η κεντρική και κυρίαρχη σκηνή αυτής της τραγωδίας, η οποία φαίνεται ότι αποτέλεσε τον πυρήνα στον δραματικό στόχο του ποιητή, είναι η σκηνή της επίκλησης στο είδωλο του Δαρείου, που βγαίνει από τον τάφο του ύστερα από τις χοές της βασίλισσας και τις παρακλήσεις των ανθρώπων του Χορού.

Πριν επιχειρήσουμε να αμφισβητήσουμε την αποδεικτική αξία των αναφορών του κειμένου, απ' όπου συμπεραίνεται ότι η σκηνή τοποθετείται στα Σούσα, πρέπει πρώτα να σημειώσουμε πως οι ιστορικές αλήθειες που περιέχει αυτή η τραγωδία και η καλή γνώση των περσικών πραγμάτων από τη μεριά του ποιητή έχουν αναγνωριστεί από όλους σχεδόν τους μελετητές, ώστε να μας φαίνεται τουλάχιστον παράδοξο, όχι τόσο, βέβαια, το να αγνοεί ο ποιητής τη θέση του τάφου του Δαρείου, όσο το να παραγνωρίζει την Περσέπολη ως λατρευτικό κέντρο των Περσών. Είναι βέβαιο ότι ο Αισχύλος και οι σύγχρονοί του

1. Την άποψη αυτή δέχονται όλοι σχεδόν οι μελετητές αυτής της τραγωδίας.

2. Βλ. *Harmon*, όπ. παραπ. 8.

3. Βλ. *J. Sturm*, *Persepolis*, R.E. XIX, 1263 κ.ε.

4. Βλ. *J. Vogt*, *Die Hellenisierung der Perser in der Tragödie des Aischylos: religiöse Dichtung und historisches Zeugnis. Antike und Universalgeschichte: Festschrift H. E. Stier* z. 70. Gebur. 25. Mai 1972, Münster 1972, 133 κ.ε.

είχαν αρκετές γνώσεις για την περσική ζωή και τα περσικά πράγματα¹. Ακόμη και πριν από την πρώτη εκστρατεία των Περσών εναντίον της Ελλάδας, οι Έλληνες γνώριζαν πολλά για τους Πέρσες μέσω των Ιώνων της Μικράς Ασίας και από τα βιβλία των Ιώνων λογογράφων². Εκτός απ' αυτό, πολλοί Έλληνες πριν από πολλά χρόνια δρούσαν στην Περσία ως αρχιτέκτονες και γιατροί ή είχαν καταλάβει σημαντικές θέσεις στην περσική αυλή, ενώ πολλοί απεσταλμένοι, Έλληνες και Πέρσες, πηγαينوέρχονταν στην Περσία και την Ελλάδα. Ιδιαίτερα μετά τους περσικούς πολέμους το ενδιαφέρον των Ελλήνων για τη γνώση του περσικού κόσμου είχε αναζωπυρωθεί από την περιέργεια να γνωρίσουν τον θαυμαστό λαό που οι ίδιοι είχαν νικήσει. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας ότι πολλοί Πέρσες στρατιώτες αιχμαλωτίστηκαν στη Σαλαμίνα και τις Πλαταιές και ότι αρκετοί απ' αυτούς αυτομόλησαν στην ελληνική παράταξη, μπορούμε να φανταστούμε πόσες ευκαιρίες είχε ο ποιητής να ενημερωθεί πάνω σε πολλές λεπτομέρειες του δημόσιου και ιδιωτικού βίου των Περσών.

Κρίνουμε, λοιπόν, ότι ο ποιητής δεν ετοποθέτησε τη σκηνή του δράματος — με τον τάφο του Δαρείου — στα Σούσα, κι αυτό δε θα ήταν δυνατό να το κάνει ούτε από ποιητική άδεια ούτε από ιστορική άγνοια, αλλά ο τελετουργικός χαρακτήρας της τραγωδίας μάλλον τον υποχρέωσε να τοποθετήσει τη δράση στην Περσέπολη, όπου ο τάφος του μεγάλου Δαρείου του πρόσφερε τη μοναδική ευκαιρία να συνθέσει την αξιοθαύμαστη σκηνή της επίκλησης στο νεκρό βασιλιά. Πάντως αρκετές λεπτομέρειες που βρίσκουμε στο κείμενο της τραγωδίας, όπως η εικόνα του αετού με την οποία δηλώνεται ο Πέρσης βασιλιάς³, οι προσφορές δώρων, οι ικεσίες και οι γονυκλισίες των υποτελών⁴ μπροστά στον 'μέγα βασιλέα', μας θυμίζουν τα ονομαστά ανάγλυφα της Περσέπολης και ιδιαίτερα το ανάγλυφο του τάφου του Δαρείου. Αυτά ο Αισχύλος θα τα γνώριζε, είτε από περιγραφές που έκαναν αυτόπτες μάρτυρες, είτε θα είχε ιδεί αυτές τις παραστάσεις πάνω σε περσικούς κυλίνδρους που εκείνη την εποχή κυκλοφορούσαν αρκετοί στην Ελλάδα⁵.

1. Βλ. *Vogt*, όπ. παραπ. 134 κ.ε., *A.S.F. Gow*, Notes on the Persae of Aeschylus, JHS 48, 1928, 133 κ.ε.

2. Ο Χάρων ο Λαμψακηνός είχε γράψει *Περσικά* με βάση παλιότερα χρονικά που βρήκε στις περσικές επαρχίες που επισκέφτηκε. Ο Ξάνθος από τις Σάρδεις έγραψε *Ανδιακά* και ο Σκύλαξ ο Καρυανδείς έγραψε έναν *περίπλου* με εντολή του Δαρείου Α'.

3. Βλ. στ. 205 κ.ε. *ὄρῳ δὲ φεύγοντ' αλειτὸν πρὸς ἐσχάραν Φοίβου* πβ. Ξενοφ. *Κύρ. Παιδ.* 7.1.4 *ἦν δὲ αὐτῷ τὸ σημεῖον ἀετὸς χρυσοῦς ἐπὶ δόρατος μακροῦ ἀνατεταμένος. Καὶ νῦν δ' ἔτι τοῦτο τὸ σημεῖον τῷ Περσῶν βασιλεῖ διαμένει.*

4. Βλ. στ. 584 κ.ε. *ταῖ δ' ἀνὰ γᾶν Ἀσίαν δὴν / οὐδέτι περσονομοῦνται, / οὐδ' ἔτι δασμοφοροῦσιν / δεσποσύνοισιν ἀνάγκαις, / οὐδ' ἔς γᾶν προπίπτοντες / ἄζονται, βασιλεία / γὰρ διόλων ἰσχὺς.* Πβ. και *Broadhead*, The Persae, 155.

5. Βλ. *Gow*, όπ. παραπ. 139.

Πέρα απ' αυτό, πρέπει να μας ξενίσει το γεγονός ότι, ενώ μνημονεύονται οι τρεις άλλες σημαντικές πόλεις της Περσίας, τα Σούσα, τα Αγβάτανα και η Κισσία, δεν αναφέρεται τίποτα για την επίσης σημαντική πόλη του περσικού βασιλείου, την Περσέπολη. Το επιχείρημα του Harmon¹, ότι ο ποιητής αναφέρει το όνομα κάθε μιας από τις πόλεις που αντιπροσωπεύουν τις τρεις φυλές που κυριαρχούσαν στον περσικό στρατό, δηλ. τα περσικά Σούσα, τα μηδικά Αγβάτανα και την πόλη των Κισσίων, θα είχε νόημα, αν δεχόμαστε πως τα Σούσα ταίριαζαν να εκπροσωπήσουν καλύτερα τους Πέρσες απ' ό,τι η Περσέπολη. Όμως αυτό δε φαίνεται πιθανό, γιατί η Περσέπολη ήταν το κέντρο της ιδιαίτερης περιοχής του περσικού κράτους που ονομαζόταν *Περσίς*. Εξάλλου, η παρουσία της Περσέπολης θα ταίριαζε περισσότερο σ' αυτήν την τραγωδία και θα εξυπηρετούσε καλύτερα το πνεύμα της και τη δραματική της δυναμική, αφού, όπως είπαμε προηγουμένως, ένα σημαντικό μέρος της στηρίζεται στον ίδιο τον τίτλο της τραγωδίας και στη συχνή παρουσία του ονόματος των Περσών², που την ετυμολογική του υπόσταση ο ποιητής εκμεταλλεύεται για να προωθήσει την κύρια δραματική λειτουργία αυτού του έργου.

Σημειώσαμε τις παραπάνω σκέψεις με την ελπίδα ότι θα γίνει κατανοητό από τον αναγνώστη, πως η δραματική αυτάρκεια της τραγωδίας θα εξυπηρετούνταν καλύτερα, αν η σκηνή της είχε τοποθετηθεί στην Περσέπολη, και με την προσδοκία ότι μπορούν να παραμεριστούν οι παρατηρημένες τοπογραφικές ανακολουθίες και ιστορικές συγχύσεις. Πώς όμως μπορεί να παρακάμψει κανείς τις άμεσες ή έμμεσες μαρτυρίες του κειμένου με βάση τις οποίες φαίνεται πως η σκηνή του δράματος — άρα και ο τάφος του Δαρείου — πρέπει να τοποθετηθούν στα Σούσα; Σ' αυτήν την κατεύθυνση θα οδηγήσουμε τις σκέψεις μας και την κριτική μας στη συνέχεια.

Όπως αναφέραμε, η μόνη ίσως ρητή αναφορά, ότι τόπος της δράσης είναι τα Σούσα, υπάρχει στο στίχο 761

Δα. *Τουγάρ σφιν ἔργον ἐστὶν ἐξεργασμένον*
μέγιστον ἀείμνηστον, οἶον οὐδέπω
 761 *τόδ' ἄστν Σούσων ἐξεκείνωσεν πεσόν,*

όπου η ρητή μαρτυρία *τόδ' ἄστν Σούσων* φαίνεται να μην αφήνει περιθώρια για αμφισβητήσεις. Παρ' όλα αυτά όμως, έχουν διατυπώσει αμφιβολίες όλοι σχεδόν οι κριτικοί της τραγωδίας αυτής σχετικά με την τελειότητα του στίχου, όπως μας τον έχουν παραδώσει τα μεσαιωνικά χειρόγραφα. Εκείνο που πραγματικά φαίνεται να μην ταιριάζει εδώ, και δημιουργεί ανάλογα προβλή-

1. Harmon, όπ. παραπ. 8.

2. Είναι αξιοπρόσεκτο πως σ' αυτήν την τραγωδία τα εθνικά ονόματα *Μήδος* - *μηδικός* απαντούν σπάνια: στ. 236 *Μήδους* και 791 *μηδικόν*.

ματα, είναι η μετοχή πεσόν στη συνάφειά της με το ουσιαστικό ἔργον του στίχου 759, το οποίο έχει την έννοια κακὸν ἔργον. Γιατί δεν είναι σωστό να πούμε πως 'ένα κακό έργο', 'μια βαριά πράξη' πέφτει (ἐμπεσόν) στην πόλη και την ερημώνει, ούτε κι αν ακόμη το δεχτούμε με μεταφορική σημασία. Εξάλλου, γι' αυτήν την έννοια, έστω και με την παραχώρηση πως θα μπορούσαμε να πούμε 'μια κακή πράξη έπεσε και ρήμαξε μια πόλη', θα ταίριαζε η μετοχή ἐμπεσόν ἢ κατασκήψαν ἢ ἐνοικήψαν.

Ο Groeneboom¹ κρατάει τη γραφή των χειρογράφων, εννοεί όμως τη μετοχή πεσόν σε πτώση αιτιατική και τη συνάπτει στο ουσιαστικό ἄστν και όχι στο ἔργον². Η έννοια του στίχου τώρα για τον Groeneboom είναι: *Wie noch niemals einer diese Stadt, niedergestürzt, entleerte*. Η άποψη του Groeneboom δεν μπορεί να είναι πειστική, γιατί φαίνεται καθαρά πως ο ποιητής θέλει να μιλήσει για ερήμωση της πόλης³ και όχι για πτώση της, αφού κάτι τέτοιο θα ήταν εντελώς αντίθετο με τα ιστορικά δεδομένα και τη δραματική οικονομία του έργου.

Ο Hermann, κρίνοντας πως η αττική τραγωδία δεν μπορεί να ανεχθεί τον ιωνικό τύπο ἐξεκαίνωσεν και για ν' αποφύγει την αναφορά του πεσόν στο ἔργον, διορθώνει σε: ἐξεκαίνωσεν πέσος⁴. Το λάθος του όμως είναι πως εισάγει στο κείμενο μια σπάνια και αμφίβολη λέξη⁵, η οποία σημαίνει την ενέργεια του πίπτειν, μια σημασία που, όπως είδαμε, δε φαίνεται να ταιριάζει στο νόημα που απαιτούμε απ' αυτόν το στίχο.

Ο Paley δέχεται κι αυτός την παραδεδομένη γραφή, όμως δικαιολογεί το νόημα σαν μεταφορά από την πτώση του κεραυνού, όπως μας βοηθάει να εννοήσουμε ο στίχος 715 της ίδιας τραγωδίας

λοιμοῦ τις ἦλθε σκηπτὸς ἢ στάσις πόλει;

και σημειώνει τη σημασία «such an event as has never befallen Susa». Όμως ο ίδιος κριτικός δεν μπορεί παρά να ομολογήσει ότι «we need not however press the construction too closely»⁶.

Οι Wecklein - Ζωμαρίδης στην αξιόλογη ερμηνευτική έκδοση των Περσῶν δέχονται την παραδεδομένη γραφή και σημειώνουν στο ερμηνευτικό τους

1. *Groeneboom*, όπ. παραπ. 160.

2. Πβ. Κικέρωνα, *De Har. Resp.* 20. 42 tanta civitas si candet, και σχόλια, *Dindorf* 485: πεσόν: ...ει δέ δι' ενός σ (γρ. γράψεις), πρὸς τὸ ἄστν συντάξεις· νόει δέ ἀντι τοῦ δυστυχήσαν...

3. Αυτό το είχε ήδη υποστηρίξει ο *Dindorf* παραβάλλοντας το στίχο 252 τὸ Περσῶν δ' ἄσθος οἴχεται πεσόν. Βλ. *N. Wecklein - Εὑγ. Ζωμαρίδου, Αἰσχύλου Δράματα Σωζόμενα*, I, Λειψία 1891, 212.

4. *G. Hermann, Aeschyli Tragediae*, II, Beroloni, 1859, 238. - Το ἐξεκαίνωσεν το αντιλαμβάνεται με τη σημασία: novo nodo aliquid efficere.

5. Βλ. Ευριπίδη, *Φοίν.* 1298 πέσεα πέσεα δάι' αὐτίχ' αἰμάζετον.

6. *Paley*, όπ. παραπ. 225.

υπόμνημα: 'πεσόν, ἐκληπτέον ἐπὶ τῆς ἐχθρικῆς ἐννοίας τοῦ ἔμπεσόν: οἶον ἔργον ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ κράτους οὐδέπω ἔμπεσόν καὶ κατασκήψαν ἐξεκένωσεν'. Ὅμως στη συνέχεια δεν παραλείπουν να σημειώσουν: 'φαίνεται ὅμως ὅτι προέκυψεν μεταγραφὴν ἴσως ἐκ τοῦ πάρος'¹.

Ο Rose αναγνωρίζει τη δυσκολία που προκύπτει ἀπὸ τη λέξη πεσόν, ὅμως ο ἴδιος δηλώνει πως δεν εἶναι σε θέση να κάνει καμιά πρόταση για θεραπεία του στίχου².

Ο Murray ακολουθεῖ τον Pauw και διορθώνει σε ἐξεκείνωσ' ἔμπεσόν³, παραβιάζοντας το νόμο του Porson, ενώ ο Meineke⁴, ἀφού αρχικά υποθέτει πως ο Αισχύλος θα ἔγραψε

τόδ' ἄστν Σούσων ἐξελώτισ' ἔμπεσόν⁵,

στη συνέχεια αποκλίνει στην ἐξάλειψη ολόκληρου του στίχου.

Παραλείπουμε τις πολλές ἄλλες συζητήσεις και εικασίες, τις λιγότερο σοβαρές, που ἔχουν γίνει για την ἐρμηνεία και ἐξομάλυνση αὐτοῦ του στίχου, και ἀναφέρουμε την ἐξέταση που κάνει γι' αὐτόν ο Broadhead⁶. Ο Ἄγγλος φιλόλογος στη σημαντικότερη κριτική και ἐρμηνευτική ἔκδοση των Περσῶν συζητεῖ το νόημα αὐτοῦ του στίχου, δεν ικανοποιεῖται ὅμως ἀπὸ τη μορφή με την οποία παραδίδεται στα χειρόγραφα και προτείνει να ἀποκατασταθεῖ ως ἐξής:

τόδ' ἄστν Σούσων <τ'> ἐξεκείνωσεν πέδον.

Κρίνει δηλ. πως το Σούσων ἀνήκει 'ἀπὸ κοινοῦ' στο τόδ' ἄστν και στο πέδον, ὥστε (ὄλο) το χωρίο να ἀποκτήσει το νόημα: Αὐτός (ο Ξέρξης) ἔχει διαπράξει ἓνα (κακό) ἔργο, φοβερότατο και ἀξέχαστο, τέτοιο που κανένα ἄλλο ως τώρα δεν προξένησε τόση ἐρήμωση σε τούτη την πόλη και την πεδιάδα των Σούσων. Την πρόταση του Broadhead δέχτηκε και 'πέρασε' στο κείμενο της τραγωδίας ο Page στην ἔκδοση των Περσῶν που ἔγινε ἀπὸ τη σειρά της Οξφόρδης.

Αναφερθήκαμε σε ὅλη την προηγούμενη φιλολογία, για να δείξουμε πως κανένας ἀπὸ τους σημαντικότερους μελετητές της τραγωδίας δεν μένει ικανοποιημένος με την παράδοση αὐτοῦ του στίχου οὔτε ἀπὸ το νόημα που μας υποχρεώνει να δεχτούμε. Η πρόταση που ἔκανε ο Broadhead και η ἀποδοχή της

1. *Weeklein - Ζωμαρίδης*, ὅπ. παραπ. 212.

2. *H.J. Rose*, *A Commentary on the Surviving Plays of Aeschylus*, Amsterdam, 1957, 145.

3. *G. Murray*, *Aeschyli septem quae supersunt tragoediae*, Oxonii 1955.

4. *A. Meineke*, *Kritische Bemerkungen über Aeschylus*, *Philologus* 19, 1863, 237.

5. Ο *Meineke* στηρίζεται στην ἀμφίβολη γλώσσα του Ηουχίου: ἐξελώτισεν ἐξήνησεν (βλ. ὅμως στις ἐκδόσεις του *M. Schmidt* και του *K. Latte*).

6. *Broadhead*, *The Persae*, 191.

από τον Page μας δίνει το θάρρος να αποδεχτούμε και εμείς αυτή τη γραφή όμως όχι με το νόημα που δέχονται οι δύο έγκριτοι φιλόλογοι, αλλά με την έννοια: τέτοια πράξη που καμιά ως τώρα δεν ερήμωσε τόσο αυτήν εδώ την πόλη και την πεδιάδα των Σούσων... Υποθέτουμε ότι με τη φράση *τόδ' ἄστν* ο ποιητής πρέπει να εννοεί την Περσέπολη, την πόλη δηλαδή όπου υπάρχει ο τάφος του Δαρείου και στην οποία υπόκειται η σκηνή του δράματος, ενώ με τη φράση *Σούσων τε πέδον* εννοεί και τα Σούσα, την πρωτεύουσα του βασιλείου και σημαντικότερη πόλη του περσικού κράτους, και το *Κίσσιον ἔρκος*, το οποίο, και αυτό, βρισκόταν στην πεδιάδα των Σούσων¹.

Από παλαιογραφική άποψη, η φθορά που έχει υποστεί ο στίχος μπορεί εύκολα να δικαιολογηθεί: ο συμπλεκτικός σύνδεσμος τ' εύκολα θα εξέπεσε ή θα παραλείφθηκε από κάποιον αντιγραφέα ή λόγιο, ο οποίος θα ήθελε να συμμορφώσει το κείμενο στην αντίληψη ότι η σκηνή υπόκειται στα Σούσα, αφού αυτή η πόλη είναι η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας και αναφέρεται συχνά και ρητά στην τραγωδία. Όσο για τη μεταβολή του *πέδον* σε *πεσόν* πρέπει να παρατηρήσουμε πως στην μικρογράμματη γραφή εύκολα συγχέεται το δ με το σ. Το γεγονός δε ότι πολλοί κώδικες και τα βυζαντινά σχόλια παραδίνουν και τη γραφή *πεσσόν* μαρτυρεί πως τα δύο σίγμα (σσ) προέρχονται από διόρθωση του *πέδον* σε *πεσόν*. Δηλ. κάποιος, που για τους λόγους που αναφέραμε πιο πάνω, δεν αντιλαμβάνονταν τη λογική που είχε η λέξη *πέδον*, τη διόρθωσε, γράφοντας πάνω από το δ ένα σ (*supra lineam*), σε *πεσόν*. Όμως κάποιος αντιγραφέας αυτού του χειρογράφου δεν κατάλαβε τη σκοπιμότητα της *supra lineam* αναγραφής του σ και, εκλαμβάνοντας και το δ της κανονικής λέξης *πέδον* σαν σ έγραψε στο αντίγραφό του *πεσσόν*.

Σχετικά με τα άλλα χωρία, όπου γίνεται αναφορά στην πόλη των Σούσων, έχουμε να παρατηρήσουμε πως κανένα τους δεν μας δεσμεύει να δεχτούμε πως ο τόπος όπου εκτυλίσσεται η υπόθεση είναι τα Σούσα.

Στο πρώτο στάσιμο της τραγωδίας ο κορυφαίος του Χορού υψώνει στο Δία φωνή διαμαρτυρίας για τη μαύρη συμφορά (στ. 532 κ.ε.):

*ὦ Ζεῦ βασιλεῦ, νῦν δὴ Περσῶν
τῶν μεγαλαύχων καὶ πολυάνδρων
στρατιᾶν ὀλέσας
ἄστν τὸ Σούσων ἠδ' Ἀγβατάνων
πένθει ὄνοφερῶ· κατέκρυσας.*

Αν ο ποιητής αναφέρει εδώ τα Σούσα και τα Αγβάτανα, το κάνει, γιατί αυτές

1. Βλ. Ηρόδ. 5.49 *ἔχεται δὲ τούτων γῆ ἠδὲ Κισσίη, ἐν τῇ δὴ παρὰ ποταμὸν τόνδε Χοάσπην κείμενά ἐστι τὰ Σούσα ταῦτα, Στράβωνα 15.728 λέγονται δὲ καὶ Κίσσιοι οἱ Σούσιοι.*

θεωρεί ως τις κατεξοχήν πολυάνδρες πόλεις, και δεν είμαστε καθόλου υποχρεωμένοι να φανταστούμε πως ο Χορός μιλάει όντας τοποθετημένος στα Σούσα.

Με το ίδιο πνεύμα απαντά και η βασίλισσα στο Δαρείο (στ. 730)

πρὸς τὰδ' ὡς Σούσων μὲν ἄστν πᾶν κενανδροίαν στένειν,

όταν αυτός τη ρώτησε (στ. 729)

ἴδε παμπήδην δὲ λαὸς πᾶς κατέφθαρται δοροί;

Και εδώ η αναφορά των Σούσων γίνεται, γιατί αυτή είναι η πιο πολυάνδρη πόλη.

Κάπως διαφορετική είναι η περίπτωση στο στίχο 117 κ.ε: όταν ο Χορός διατυπώνει τους συγκεκριμένους φόβους του για την τύχη του περσικού στρατεύματος και αναφωνεί

*ὄᾶ, περσικοῦ στρατεύματος, τοῦδε μὴ πόλις πύθη-
ται κένανδρον μέγ' ἄστν Σουσίδος,*

αν και θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι με το πόλις — στο οποίο κατά παράθεση συμπληρώνεται: *κένανδρον μέγ' ἄστν Σουσίδος* — ο Χορός εννοεί την πόλη στην οποία αυτήν τη στιγμή βρίσκεται, όμως κάτι τέτοιο δεν το λέει συγκεκριμένα. Φαίνεται περισσότερο πιθανό ότι το νόημα των λόγων του Χορού είναι: να μην το μάθουν στην πόλη (δηλ. στην πρωτεύουσα του κράτους).

Την αναφορά που γίνεται στο στίχο 16 την αφήσαμε τελευταία, γιατί χρειάζεται κάποια ιδιαίτερη συζήτηση, από την οποία ελπίζουμε πως θα κερδίσουμε κάποιες επιπλέον ενδείξεις σχετικά με την πόλη όπου τοποθετείται η σκηνή του δράματος:

14 *κοῦτε τις ἄγγελος οὔτε τις ἱππεὺς
ἄστν τὸ Περσῶν ἀφικνεῖται,
οἴτε τὸ Σούσων ἠδ' Ἀγβατάνων
καὶ τὸ παλαιὸν Κίσιον ἔρκος
προλιπόντες ἔβαν....*

Ως τώρα όλοι οι φιλόλογοι εννοούν ως εξής αυτό το χωρίο: και δεν έρχεται ούτε ένας (πεζός) αγγελιαφόρος ούτε κάποιος έφιππος στην πόλη των Περσών, που αφήσαν τα Σούσα και τα Αγβάτανα και το αρχαίο τείχος της Κισσίας και τράβηξαν (για την Ελλάδα). Αυτό το νόημα δίνουν στο χωρίο, γιατί θεωρούν το *οἴτε* σαν ομηρική σύνταξη, δηλ. σαν απλή αναφορική αντωνυμία αντί του *οἱ* και *όχι* ως *οἱ τε*. Για το πού αναφέρεται αυτό το *οἴτε* οι γνώμες των φιλόλογων είναι διχασμένες: άλλοι το αποδίδουν στο *Περσῶν* και άλλοι στη φράση *ισχύς ἄσιατογενῆς* του στίχου 12¹.

1. Οι εγκυρότεροι ερμηνευτές (*Paley, Wecklein - Ζωμαρίδης, Groeneboom, Rose, Broadhead*) το συνάπτουν στο *ισχύς Ἀσιατογενῆς* (με σχήμα «κατά σύνεσιν») του στίχου 12.

Παρ' όλην τη φαινομενική πειστικότητα που υπάρχει στη γνώμη των φιλολόγων, νομίζουμε πως και εδώ ο ποιητής με τη φράση ἄστν τὸ Περσῶν, σύμφωνα με τη συνήθειά του να αναλύει ετυμολογικά τα ονόματα, εννοεί την Περσέπολη: ἄστν Περσῶν = Περσῶν πόλις¹. Επομένως, κοντά στις τρεις άλλες πόλεις που αναφέρονται εδώ, τα Σούσα, τα Αγβάτανα και την Κισσία, έχει τη θέση της και η Περσέπολη, και μάλιστα την πρώτη θέση, έτσι ώστε η φράση κοῦτε τις ἄγγελος οὔτε τις ἱππεὺς ἄφικνεῖται να αναφέρεται πρώτα στην Περσέπολη, δηλ. εκεί που βρίσκεται αυτή τη στιγμή ο Χορός, και ύστερα στις άλλες μεγάλες περσικές πόλεις. Κρίνουμε πως η φράση οἱ τε τὸ Σούσων ἢ δ' Ἀγβατάνων και τὸ παλαιὸν Κίσσιον ἔρκος προλιπόντες ἔβαν, στην πραγματικότητα, και πιο απλά, με αντίστροφη αναφορική ἔλξη, ισοδυναμεί με: ἐκείνων τε οἱ ἔβαν προλιπόντες τὸ Σούσων ἢ δ' Ἀγβατάνων (ἄστν). Η ἔνοια του χωρίου πρέπει να είναι: δεν ἔρχεται στην Περσέπολη ούτε στην πόλη εκείνων που ἄφησαν τα Σούσα και τα Αγβάτανα...

Ἔτσι ο ποιητής αποφεύγει τον ξερό απαριθμητικό τρόπο ἔκφρασης: '...ἔρχεται στην πόλη των Περσῶν ούτε στα Σούσα, τα Αγβάτανα και την πόλη των Κισσίων' και πετυχαίνει ἔκφραση πολύ ποιητικότερη. Πέρα από αυτόν τον ποιητικότερο τρόπο παράστασης που εξοικονομεί, ο ποιητής με τη χρήση της φράσης προλιπόντες ἔβαν νομίζουμε πως φτάνει πολύ κοντά στην ἔνοια και την εικόνα που δεσπόζει — σαν φράση κλειδί — μέσα σ' αυτήν την τραγωδία, την ἔνοια του οἰχομένων², ότι δηλ. ο στρατός εγκατέλειψε τις πόλεις του και κίνησε να κατακτήσει μια μακρινή χώρα. Η απουσία των αγαπημένων προσώπων σε μακρινή χώρα δίνει την κατεξοχήν τραγικότητα σ' αυτό το ἔργο και μάλιστα είναι ἓνα από τα βασικότερα στοιχεία που συνθέτουν την ιδέα της 'ὑβρεως' στην τραγωδία αυτή³.

Μια σαφέστερη ἔνδειξη πως ο Αισχύλος με το ετυμολογικό σχῆμα ἄστν τὸ Περσῶν εννοεί την Περσέπολη, μπορούμε να ἔχουμε και σε άλλους στίχους, τόσο απ' αυτήν την τραγωδία, όσο και από άλλες. Πριν προχωρήσουμε όμως στην ετυμολογική ἀνάλυση και άλλων κυρίων ονομάτων, πρέπει να μας απασχολήσει η φράση πόλιν Περσῶν της αγγελίας (στ. 511-512) ὡς στένειν π ὀ λ ι ν / Π ε ρ σ ῶ ν ποθοῦσαν φιλιτάτην ἤβην χθονός. Εδώ ο ἄγγελος τονίζει πως η ἔκταση της καταστροφής είναι τόσο μεγάλη, ὡστε μόλις και μετά βίας ξέ-

1. Βλ. παρακ., σελ., 72, όπου συζητούμε τη φράση πόλιν Περσῶν (στ. 511-512).

2. Βλ. J. T. Sheppard, Notes on Aeschylus Persae, CR 24, 1915, 33 κ.ε., και Winnington - Ingram, ὅπ. παραπ. 198. Πρέπει να τονίσουμε την ενεργητικότητα αυτής της φράσης του Αισχύλου σε σύγκριση με την αρχή των «Φοινισσῶν» του Φρυνίχου: τάδ' ἐστὶ Περσῶν τῶν πάλοι βεβηκότων. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. στον Groeneboom, ὅπ. παραπ. 7.

3. Σ' αυτόν το σκοπό αποβλέπει και η χρήση των λέξεων πόθος, ποθῶ σ' αυτήν την τραγωδία: πόθος: στ. 62, 136, 136, ποθῶ: στ. 512, 542, 992.

φυγαν λίγοι Πέρσες και βρήκαν σωτηρία στην πατρίδα. Αυτή η συμφορά μπορεί να γεμίσει με δάκρυα την 'πόλιν Περσῶν'. Τι εννοεί όμως ο ποιητής με το *πόλιν Περσῶν*; Η επικρατούσα άποψη¹ είναι ότι ο Αισχύλος, κατά ποιητική συνήθεια, λέει *πόλιν Περσῶν* αντί να πει *γῆν ἢ χώραν Περσῶν*, μια ποιητική λεπτομέρεια που την έχουν παρατηρήσει από την αρχαιότητα κιόλας, ο Στράβωνας² και ο Πολυδεύκης 9.27: *τοῖς γὰρ ποιηταῖς καὶ τὰς χώρας λέγουσι πόλεις οὐ προσεκτέον, ὡς παρ' Εὐριπίδῃ ἐν Τημενίδαῖς*. Από τα παραδείγματα όμως που παραθέτουν, τόσο ο Στράβωνας όσο και ο Πολυδεύκης, φαίνεται ότι αυτή η συνήθεια είναι γνώρισμα μερικών ποιητών, το οποίο οι δύο παραπάνω συγγραφείς το θεώρησαν γενικότερο ποιητικό τρόπο, ενώ στον Αισχύλο, πέρα από το υποτιθέμενο παράδειγμα αυτού εδώ του στίχου, δε βρίσκουμε κανένα άλλο παράλληλο.

Φαίνεται, λοιπόν, πολύ πιθανό ότι εδώ έχουμε μια άμεση και σαφή ανάλυση του ονόματος *Περσέπολις* με το *πόλις Περσῶν*. Έτσι βρίσκει τη θέση της, ανάμεσα στις άλλες σημαντικές πόλεις της Περσίας που μνημονεύονται στους 'Πέρσες', και η Περσέπολη και εξηγείται η εύλογη απορία των φιλολόγων, που έβλεπαν να απουσιάζει από την τραγωδία το όνομα της σημαντικής αυτής πόλης. Αυτή η αναφορά εδώ ενισχύει όσα υποστηρίξαμε για τους στίχους 16 κ.ε., και πρέπει να κρίνουμε πως ο Χορός εκεί, με το *ἄστυ τὸ Περσῶν*, αναφέρεται πρώτα στην Περσέπολη, γιατί σ' αυτήν την πόλη βρίσκεται τη στιγμή που μιλάει, και ύστερα στις άλλες κύριες πόλεις της αυτοκρατορίας.

Αυτή η ετυμολογική ανάλυση του γεωγραφικού ονόματος φαίνεται πως ήταν τρόπος γραφής του Αισχύλου, όπως μπορούμε να κρίνουμε από την ανάλυση του ονόματος 'Ελλάσποντος που βρίσκουμε στην ίδια τραγωδία³:

στ. 68 *πορθμὸν ἀμείψας Ἐθαμαντίδος Ἑλλάς*

799 *περᾶ τὸν Ἑλλῆς πορθμὸν*

873 *Ἑλλάς τ' ἀμφὶ πόρον.*

Ιδιαίτερα για το όνομα της Περσέπολης πρέπει να υποθέσουμε πως ειδικοί λόγοι δραματικής και τραγικής σκοπιμότητας ευνόησαν την ανάλυσή του με τα

1. Βλ. *Groeneboom*, όπ. παραπ. 115. Οι *Wecklein - Ζωμαρίδης*, όπ. παραπ. 176, εξηγούν: «*πόλιν Περσῶν*, περιληπτικῶς ἀντὶ τοῦ ὁ λαὸς τῶν πόλεων τῆς Περσίας».

2. Στράβων 8.356 *Στησίχορον δὲ καλεῖν πόλιν τῆν χώραν Πίσαν λεγομένην, ὡς ὁ ποιητὴς τὴν Λέσβον Μάκαρος πόλιν, Εὐριπίδης δ' ἐν Ἰωνί*

Εἴβοι' Ἀθήναις ἐστὶ τις γείτων πόλις

καὶ ἐν Ῥαδαμάνθυι

οἱ γῆν ἔχουσ' Εὐβοῖδα πρόσχωρον πόλιν

Σοφοκλῆς δ' ἐν Μυσοῖς

Ἀσία μὲν ἢ σύμπασα κλήσεται, ξένη,

πόλις δὲ Μυσῶν Μυσία προσήγορος.

3. Βλ. *Schweizer - Keller*, όπ. παραπ. 75 κ.ε.

ἄστν Περσῶν και πόλιν Περσῶν, γιατί αυτή η ανάλυση εξασφάλιζε στον ποιητή απόφιο το εθνικό όνομα των Περσῶν, που, όπως αναφέραμε πιο πάνω, ο Αισχύλος είχε σοβαρούς λόγους να το χρησιμοποιεί όσο μπορούσε πιο συχνά.

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να κάνουμε μια παρέκβαση, για να παρουσιάσουμε καλύτερα την άποψή μας πως η σωστή γραφή της αντωνυμίας στο στίχο 16 είναι οἷτε, κατ' αντίστροφη αναφορική ἔλξη¹, αντί για τη φράση ἐκείνων τε οἷ. Πέρα από τη διαπίστωση ότι ο Αισχύλος δεν αρνείται και την αντίστροφη αναφορική ἔλξη¹, έχουμε από την τραγωδία 'Πέρσαι' ένα παρόμοιο παράδειγμα μ' αυτό του στίχου 16, που η ανάλυσή του πιστεύουμε πως θα μας βοηθήσει να καταλάβουμε την πραγματική σημασία της φράσης (στ. 16) οἷτε τὸ Σούσων ἠδ' Ἀγβατάνων και τὸ παλαιὸν Κίσιον ἔρκος προλιπόντες ἔβαν. Πρόκειται για το χωρίο εκείνο που η βασίλισσα ρωτάει τον ἄγγελο ποιοί πέθαναν και ποιοί ἐπέζησαν από τη μεγάλη συμφορά που ἔπαθε το στράτευμα (στ. 296 κ.ε.)

τίς οὐ τέθνηκε, τίνα δὲ και πενήσομεν
τῶν ἀρχελάων, ὅ σ τ' ἐπὶ σκηπτουχία
ταχθεὶς ἄνανδρον τάξιν ἠρήμου θανῶν;

Όλοι οι φιλόλογοι ως τώρα, ξεκινώντας από το δεδομένο ότι ο Αισχύλος χρησιμοποιεί τον ομηρικό τύπο της αναφορικής αντωνυμίας ὄστε αντί του ὄς, όπως υποστηρίζουν και για το οἷτε του στίχου 16, δέχονται ότι αυτό το ὄστ' είναι αναφορική αντωνυμία που αναφέρεται στο προηγούμενο ουσιαστικό ἀρχελάων, και ἀνάλογα κρίνουν ότι το ἐπὶ σκηπτουχία είναι μια ποικιλία της ἔκφρασης τῶν ἀρχελάων και δείχνει το ίδιο πράγμα. Οι ἀρχελάοι και οι ἐπὶ σκηπτουχία πιστεύεται ότι είναι οι ίδιοι ἄνθρωποι, χωρίς καμιά διάκριση. Φυσικά, μια τέτοια αντιμετώπιση του χωρίου ἔχει δημιουργήσει διάφορες ερμηνευτικές δυσκολίες, στις οποίες δεν κρίνουμε απαραίτητο να αναφερθούμε ἐδῶ².

Έχουμε ὄμως τη γνώμη πως και ἐδῶ ο ποιητής δεν ακολουθεῖ ομηρική χρήση³, ἀλλά κανονικά πρέπει να ἔχει γράψει ὄς τ', πάλι

1. Π.χ. «Πέρσεσ» 342 χιλιάς μὲν ἦν ὧν ἤγε πλῆθος, «Εὐμεν.» 574 ὧν ἔχεις αὐτὸς κρά-
τει, «Χοηφ.» 946 ἔμολε δ' ἤ μέλει κρυπταδίου μάχας δολιόφρων πονιά.

2. Βλ. Paley, ὄπ. παραπ. 193, και Broadhead, The Persae, 106.

3. Αυτό θα ήταν λογικό να το δεχτούμε, ἂν ο στίχος ήταν λυρικός ἢ ἀνήκε σε αγγελική ρήση, ὅπου, ως γνωστόν, ἔχουμε την παρουσία ἐπικῶν λεκτικῶν τρόπων. Σημειώνουμε ἐπίσης ότι από τα ἄλλα χωρία του Αισχύλου, ὅπου ἔχουμε την ἐπική χρήση του ὄστε, μόνον ἓνα προέρχεται από ιαμβικό τρίμετρο (Εὐμεν. 1024). Και ἐκεῖ ὄμως μιλάει η Αθηνά, για την οποία μπορεί να ἐπιτραπεί μια τέτοια χρήση. Βλ. και D. J. Denniston, The Greek Particles, Oxford 21959, 523 κ.ε.

με αντίστροφη αναφορική έλξη, και, συνάμα, αυτή τη φορά χρησιμοποιεί περιληπτικό ενικό, για να πετύχει την αντιστοιχία προς τους προηγούμενους ενικούς: *τίς οὐ τέθνηκε, τίνα δὲ καὶ πενθήσομεν τῶν ἄρχελάων, ἐκείνων τε οἱ ἐπὶ σκηπτουχία ταχθέντες ἄνανδρον τάξιν ἡρήμον θανόντες;*

Πιστεύουμε πως με το νόημα που αποκτά τώρα το χωρίο παρακάμπτονται πολλά ερμηνευτικά προβλήματα και το κείμενο γίνεται περισσότερο κατανοητό και φυσικό: ρωτά η βασίλισσα πρώτα ποιός από τους ἄρχελάους, τους μεγάλους αρχηγούς του στρατού, πέθανε, κι ύστερα ποιός από τους άλλους αξιωματούχους. Γι' αυτήν την έννοια, μάλιστα, συνηγορεί και η φράση *ἡρήμον τάξιν*, η οποία ταιριάζει περισσότερο για κάποιον αξιωματούχο - αρχηγό, που είχε ταχθεί κάπου μέσα στην παράταξη του στρατού, και λιγότερο για τον πρώτο αρχηγό - στρατηγό κάποιου στρατού από τους λαούς που ακολούθησαν τον Ξέρξη.

Ότι η βασίλισσα ρώτησε για την τύχη και των μεγάλων αλλά και των μικρότερων αρχηγών φαίνεται και από την απάντηση που δίνει σ' αυτήν ο άγγελος. Από τη μακρά αναγγελία των απωλειών (302-330), σε τρεις περιπτώσεις φαίνεται πως αναγγέλλει το θάνατο του μεγάλου αρχηγού πρώτα, ενώ στη συνέχεια — και μαζί — το θάνατο κάποιου άλλου, που αυτός πρέπει να είναι ο μικρότερος αρχηγός, ο σκηπτούχος, που τελεί κάτω από την αρχηγία του μεγάλου αρχηγού, του αρχέλαου: Στο στίχο 302 αναφέρεται πρώτος ο *Ἄρτεμβάρης*, ο οποίος, μάλιστα, είναι *μυρίας ἵππου βραβεύς*, και ύστερα μαζί του ο *χιλίαρχος Δαδάκης*. Στο στίχο 313 μνημονεύεται πρώτος ο *Ἄρκτης*¹, ο αρχιστράτηγος, κι ύστερα απ' αυτόν και μαζί του οι (σκηπτούχοι) *Ἄδεύης* και *Φερεσσεύης*. Στο στίχο 320 αναφέρεται πρώτος ο *Ἄμιστρις* και κοντά του ο (σκηπτούχος) *Ἄμφιστρεύς*.

Ότι οι τρεις παραπάνω αρχηγοί που αναφέρονται πρώτοι, *Ἄρτεμβάρης*, *Ἄρκτης* και *Ἄμφιστρεύς* είναι οι ἄρχελαοί του στρατού, προδίδεται από τον τρόπο που αναφέρονται οι ίδιοι και στην πάροδο του Χορού. Ο Ἄρτεμβάρης αναφέρεται πάλι πρώτος σ' ένα σύστημα από αρχηγούς (στ. 29) προφανώς αυτός ως αρχέλαος, ενώ οι άλλοι ως σκηπτούχοι, αν υποθέσουμε πως ήταν κάτω από

1. Ο R. Latimore, *Aeschylus on the Defeat of Xerxes*, Classical Studies in Honor of William Abbott Oldfather, Urbana 1943, 86, θέλοντας να υποστηρίξει τη σύγχυση στην οποία, δήθεν, έχει οδηγηθεί ο Αισχύλος, σημειώνει ότι ο ποιητής εμφανίζει τον Ἄρκτηα εδώ μεν (στ. 312) ως Αιγύπτιο, ενώ στην πάροδο ως Λυδó. Ότι ο Latimore δεν έχει δίκιο, θα φανεί πιο κάτω, σελ. 81, όπου κάνουμε την ερμηνεία αυτού του στίχου.

τις διαταγές του. Ο Αρκτηύς (στ. 44), αν και μνημονεύεται μετά τον Μητραγαθή, είναι κι αυτός ένας βασιλεύς δίοπος, αρχηγός του όχλου των Λυδών, οἷτ' ἐπίπαν ἠπειρογενές κατέχουσιν ἔθνος. Ο Αμίστρης¹ πάλι αναφέρεται πρώτος σ' ένα σύστημα αρχηγών (στ. 21) σαν ταγός Περσῶν (στ. 23) και βασιλεύς βασιλέως ὑποχος μεγάλου (στ. 24), και μάλιστα πριν και από τον Αρταφρένη.

Κάμαμε όλην αυτήν την παρέμβαση για να δείξουμε πως και στο στίχο 297 η αντωνυμία πρέπει να είναι ὄς και ὄχι ὄστε και, επομένως, να κρίνουμε πως οι ἐπὶ σκηπτουχία είναι ἄλλοι αρχηγοί, κατώτεροι από τους ἀρχελάους, ἔτσι που το ὄς τε αυτού του στίχου, που κι αυτό είναι σε αντίστροφη αναφορική ἔλξη, να ενισχύει την άποψη μας πως και στο στίχο 16 πρέπει να δεχτούμε τη γραφή, και το ανάλογο νόημα, οἷ τε, και ὄχι τον ομηρικό τύπο οἷτε.

Με βάση όλη τη συζήτηση που προηγήθηκε μπορεί κανείς να κρίνει ότι είναι πολύ πιθανό η σκηνή της τραγωδίας να τοποθετείται στην Περσέπολη. Ὑστερα απ' αυτήν την τοποθέτηση αίρονται όλες οι γεωγραφικές και ιστορικές ανακρίβειες με τις οποίες οπωσδήποτε βαρύνεται η τραγωδία, όσο δεχόμαστε πως η σκηνή υπόκειται στα Σούσα.

Ένα άλλο ζήτημα που θέλουμε να θίξουμε μ' αυτήν τη μελέτη συνδέεται με τον κατάλογο των νεκρών αρχηγών που εκτίθεται στην αγγελική ρήση (στ. 302-330). Και εδώ η οπτική γωνία από την οποία θα γίνει η κριτική είναι η ετυμολογική λειτουργία των ονομάτων, συνυφασμένη, αυτή τη φορά, με την ιδέα της ὕβρεως, η οποία θεμελιώνεται στο όνομα του κάθε αρχηγού ή στον τόπο της προέλευσής του ή, ακόμη, στον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιήθηκε ο αρχηγός και στο πόστο που του ανατέθηκε από τον Ξέρξη κατά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας.

Γνωρίζουμε, βέβαια, πως το ζήτημα της αλήθειας και της αυθεντικότητας των ονομάτων των βαρβάρων στους 'Πέρσες' του Αισχύλου είναι τεράστιο και καταναλώθηκε από τους λογίους πολύς μόχθος για να προωθηθεί η επίλυσή του². Άμεσος στόχος μας δεν είναι να συμβάλουμε στην επίλυση του θέματος αυτού, γι' αυτό θα περιοριστούμε σε μια σύννομη παρουσίασή του.

Μερικοί μελετητές βρίσκουν σε ένα μεγάλο βαθμό ιστορικά και αυθεντικά³ τα πρόσωπα που μνημονεύονται στην αγγελική ρήση, ἄλλοι όμως τα θεω-

1. Πρέπει να είναι ο ίδιος ο Ἄμιστρος του στίχου 320.

2. Όλη σχεδόν η φιλολογία για το επίμαχο αυτό θέμα είναι συγκεντρωμένη κατά τρόπο κριτικό στο 5ο παράρτημα του *Broadhead*, *The Persae*, 318-321.

3. Έτσι πιστεύει, αποδίδοντας όμως στον ποιητή κάποια απροσεξία κατά τη χρησιμοποίησή τους, ο *P. Keiper*, *Die Persae des Aeschylos*, Diss. Erlangen 1877, 56 κ.ε. Γνήσια και γνωστά στους Αθηναίους θεωρεί τα ονόματα και ο *P. Mazon*, *Aeschyle*, t. I, Paris (Société d'Édition «Les Belles Lettres»), 1920, 95. Παρόμοια και ο *Kranz*, *Stasimon* 92.

ρούν εντελώς πλαστά¹ ή ένα τεχνητό κατασκευάσμα του ποιητή². Εκείνο που μπορούμε με βεβαιότητα να υποστηρίξουμε είναι ότι ο ποιητής με την απαρίθμηση των ονομάτων θέλει να δώσει το μέτρο της συμφοράς και βρίσκει πολύ δραστικό μέσο για την επιτυχία αυτού του στόχου την πληθώρα, την ηχηρότητα και τον βαρύγδουπο τόνο των ονομάτων. Αν συγκρίνουμε την περιγραφή που γίνεται σ' αυτήν εδώ τη σκηνή μ' εκείνη της παρόδου, θα ιδούμε ότι οι δύο περιγραφές έρχονται σε μια μεγάλη αντίθεση: εκεί ανακαλείται στη μνήμη των γερόντων η θριαμβική συγκέντρωση και η πανηγυρική αναχώρηση της καταπληκτικής στρατιάς με τις φοβερές φυλές και τους ξακουστούς αρχηγούς και βασιλιάδες. Εδώ εικονίζεται η συντριβή αυτής της μεγαλόπρεπης στρατιάς, είναι σαν να την παρακολουθούμε την ώρα της επαίσχυντης επιστροφής της. Παρακολουθούμε δηλαδή την τραγική εικόνα της ευτυχίας και της πτώσης της. Είναι, επομένως, πολύ πιθανό, δίπλα στα ιστορικά πρόσωπα που ο ποιητής θα γνώριζε και τα κατέγραψε στον κατάλογο, πολλά πρόσωπα να είναι πλαστά ή το όνομά τους να έχει συμμορφωθεί στην ελληνική ακουστική και ονοματολογία, να μεταποιηθήκαν και να ερμηνεύθηκαν ελληνικά³. Ο λόγος είναι προφανής: ο ποιητής από τη μια μεριά κράτησε και εκμεταλλεύτηκε αισθητικά όλη τη μεγαλοπρέπεια και το ακουστικό αποτέλεσμα των ηχηρών ονομάτων και, από την άλλη, με τον εξελληνισμό τους φρόντισε να σχολιάσει και να ερμηνεύσει την τύχη αυτών των προσώπων μέσα στο δικό του κοσμοθεωριακό πλαίσιο και, συνάμα, να δώσει και τη διάσταση της 'ύβρεως', η οποία σ' αυτήν την τραγωδία είναι πολύπλοκη και πολυσήμαντη: θεμελιώνεται στον τόπο απ' όπου προέρχονται τα πρόσωπα, στην τάξη που τους ορίστηκε κατά τον πόλεμο, στην αρμοδιότητά τους για το πολεμικό έργο που ανέλαβαν, αλλά και στην καταλληλότητα των πραγμάτων που χρησιμοποιήθηκαν για τον συγκεκριμένο πόλεμο. Με ένα λόγο, η 'ύβρις' στηρίζεται στην αισχύλεια ιδέα, του αν κάποιος ξεπέρασε το προορισμένο γι' αυτόν από τη φύση και από το θεό όριο.

Μπροστά σ' αυτήν την περίεργη σύνθεση του καταλόγου των προσώπων και τόπων έχουμε να αναφέρουμε γενικά ότι η αναφορά τόπων μακρινών, η μνεία αρχηγών από χώρες που έστειλαν ναυτικό χωρίς να φημίζονται γι' αυτό ή χωρίς καμιά απολύτως εμπειρία στα θαλασσινά πράγματα, η διακυβέρνηση πλοίων από αρχηγούς του ιππικού και άλλα τέτοια παράξενα πράγματα, που τελικά δημιουργούν πολλά ερωτηματικά στους κριτικούς αυτής της τραγωδίας⁴, οφείλονται στο ξεχωριστό ιδεολογικό δυναμικό της: η ύβρις δε στοι-

1. Για την αυθεντικότητά τους αμφιβάλλει σοβαρά (μάλιστα εντοπίζει συγγύσεις, ανακρίβειες και άλλα παράδοξα στον κατάλογο των ονομάτων) ο *Latimore*, όπ. παραπ. 84 κ.ε.

2. Αυτό πιστεύει ο *Broadhead*, *The Persae*, 318 κ.ε., και ο *Lesky*, όπ. παραπ. 82.

3. Βλ. *Kranz*, όπ. παραπ. 92 κ.ε.

4. Βλ. *Broadhead*, *The Persae*, 319 κ.ε., και *Latimore*, όπ. παραπ. 86 κ.ε.. Ο *Latimore* την ανάμειξη των χωρών - των άσχετων με τη θάλασσα - στη Σαλαμίνα, την

χειροθετείται μόνο με την ανυπακοή στις θείες εντολές, με την καταστροφή των ιερών, με την αλαζονεία ή με την κατάφωρη υπέρβαση των καθιερωμένων ορίων. Εκτρέφεται και από την παραβίαση των νόμων της φύσης και από πολλές άλλες μικρές λεπτομέρειες, που, όπως η διαστρέβλωση των νόμων της φύσης, αποτελούν σοβαρές παραβάσεις, με αποτέλεσμα να προκαλέσουν την εξισοροπητική και ρυθμιστική επέμβαση της 'Ατης. Το ότι ο Ξέρξης χρησιμοποίησε βάριδες, τις φελούκες του Νείλου, δυσφρόνως, για τη ναυμαχία σε ανοικτή θάλασσα κάνοντάς τις *πόντιες*¹ είναι βαρειά ενοχή, είναι *ύβρις*, που τιμωρήθηκε σκληρά. Στη σκηνή που μας απασχολεί το πνεύμα του ποιητή είναι να δείξει ότι στη ναυμαχία της Σαλαμίνας ο Ξέρξης έφριξε ανθρώπους 'παντοδαπούς και παντούς', αναρμόδιους και ακατάλληλους για ένα τέτοιο έργο, προσερχόμενους από περιοχές πολύ απομακρυσμένες από τη θάλασσα. Θεωρούμε απαραίτητο να ιδούμε τη σκηνή αυτή μέσα από τούτη την οπτική και ελπίζουμε πως θα δώσουμε μια σωστή απάντηση στα πολλά ερωτήματα που δικαιολογημένα απασχόλησαν τους προηγούμενους μελετητές.

Για να παρακολουθήσουμε όμως καλύτερα και την ιδιαίτερη τραγικότητα που επιδιώκει ο ποιητής με τη χρήση των ονομάτων και την ετυμολογική τους αξιολόγηση, καθώς και με την ύβρη που στοιχειοθετείται παράλληλα μ' αυτό, πρέπει να αναλύσουμε αυτήν την ενότητα με μεγαλύτερη προσοχή. Σημειώνουμε και πάλι πως δε θα μας απασχολήσει άμεσα η αυθεντικότητα και ιστορικότητα των ονομάτων — αυτό θα το αφήσουμε να προκύψει έμμεσα από τη συζήτηση που θα γίνει — αλλά η λειτουργία τους και η ιδιαίτερη δυναμική που κρύβουν, τόσο αυτά όσο και τα άλλα στοιχεία που είναι συνυφασμένα μαζί τους.

Πριν απ' όλα, σε ό,τι αφορά την ειρωνεία και τη δηκτικότητα, με την οποία ο 'Αγγελος μιλά σε βάρος των ηττημένων, και το σωβινισμό που δείχνει ο ποιητής, πρέπει να παραδεχτούμε πως ο Αισχύλος σ' αυτήν τη σκηνή παρασύρεται απ' αυτά τα πάθη², δικαιολογημένα ίσως, αφού εδώ έχουμε την απεικόνιση μιας σκηνής θριάμβου και πανηγυρισμού, που εκτυλίσσεται ενώπιον των ίδιων των νικητών. Την ειρωνεία του ο ποιητής δεν εξασφαλίζει μόνο με τις άμεσες ειρωνικές εκφράσεις και εικόνες, αλλά και με το βαθύτερο πνεύμα και την ανάλογη αίσθηση που περικλείουν τα ίδια τα ονόματα των νεκρών, ο τόπος

αποδίδει σε σύγχυση. Για παράδειγμα, την παρουσία των Βακτρίων στη ναυμαχία την εξηγεί με το σκεπτικό ότι, επειδή οι Βάκτριοι εκμηδενίστηκαν στις Πλαταιές, ο Αισχύλος, με ποιητική άδεια, μεταφέρει τον εκμηδενισμό τους στη Σαλαμίνα.

1. Το *πόντιαις* είναι κατηγορηματικός προσδιορισμός: δηλώνει πως αυτή τη στιγμή, κατά τη ναυμαχία, μετασκευάστηκαν και χρησιμοποιήθηκαν για την ανοικτή θάλασσα. Η χαρακτηριστική τους ιδιότητα είναι παροδική.

2. Βλ. και *D. Korzeniewski, Studien zu den Persern des Aeschylus II, Helikon 7, 1967, 27. Πβ. G. Murray, Aeschylus, The Creator of Tragedy, Oxford 1940, 121 κ.ε.*

καταγωγής τους και οι συνθήκες του θανάτου τους. Εκτιμώντας έτσι το κείμενο της τραγωδίας θα αντιληφθούμε πως πίσω από την 'αθώα' επιφάνεια κρύβεται μια βαθύτερη τραγική λειτουργία, κι ακόμη, ότι κάτω από τον ειρυνικό λόγο καλύπτεται μια βαθιά συμπάθεια για τους δύστυχους νεκρούς, έτσι που οι ευθύνες για τη συντριβή να μετατοπίζονται και να βαραίνουν, όλες, τον ένα, το βασιλιά Ξέρξη. Ας παραλουθήσουμε καλύτερα τις λεπτομέρειες:

στ. 302-303 Ἄρτεμβάρης δὲ μυρίας ἵππων βραβεὺς
στύφλους παρ' ἄκτᾶς θείνεται Σιληνῶν.

Το όνομα Ἄρτεμβάρης, ανεξάρτητα από το αν είναι γνήσιο ιρανικό¹ ή όχι, σίγουρα μπορεί να αξιοποιηθεί ετυμολογικά και να δικαιολογήσει την τύχη και τον τραγικό θάνατο αυτού του αρχηγού. Πριν εξετάσουμε τι τύχη επεφύλασσε για τον άνθρωπο αυτόν το όνομά του, πρέπει να προσέξουμε πως ο Ἄρτεμβάρης ήταν αρχηγός του ιππικού και μάλιστα διοικητής δέκα χιλιάδων ιππέων. Όμως, τι αξία μπορεί να έχει ένας τόσο μεγάλος αρχηγός του ιππικού, όταν ο σκοτισμένος νους του αρχηγού της εκστρατείας, του Ξέρξη, τον έταξε κυβερνήτη πλοίου και τον υποχρέωσε, παραβιάζοντας κάθε φυσικό και ηθικό κανόνα, να πολεμήσει στη θάλασσα; Από αυτό ακριβώς οδηγούμαστε στην υποψία πως το όνομα Ἄρτεμβάρης ο ποιητής το αισθάνεται να λειτουργεί με την έννοια 'ὁ ἄρτι ἐν βάρει'². Είναι δηλ. ο άνθρωπος του ιππικού, ο άσχετος με τη θάλασσα, που μόλις πάτησε το πόδι του σε πλοίο, αλλά και σε τι πλοίο! Όχι σε ποντοπόρο, ικανό να πάρει μέρος σε ναυμαχία, αλλά σε ένα ποταμόπλοιο, σε μία βάρην, που ασκώντας επάνω της κάποια τεχνική βία³ ο αρχηγός της στρατιάς την έρριξε στην ανοιχτή θάλασσα, δηλ. την έκανε πόντια.

Πρέπει ακόμη να προσέξουμε την αντίθεση και την τραγικότητα που κλείνει μέσα του το επίθετο στύφλος, όταν το συσχετίσουμε με τη λέξη ἵππων. Είναι κι αυτό κάτι μοιραίο για τους ανθρώπους του ιππικού, που, αν δεν το εκτιμήσουν σωστά, γίνεται γι' αυτούς τραγικός τιμωρός! Είναι το στύφλον, το σκληρό και ανώμαλο έδαφος, ο μέγας εχθρός του ιππικού. Δεν έχει σημασία αν ο ιππέας πολεμά στη θάλασσα, ο μοιραίος του τιμωρός έχει τον τρόπο του να τον βρει κι εκεί, αφού στην πραγματικότητα είναι ένα είδος Ἄτης.

Στ. 304-305 χῶ χιλίαρχος Λαδάκης πληγῆ δορός
πήδημα κοῦφον ἐκ νεῶς ἀφῆλατο.

1. Ο Kranz, όπ. παραπ. 92, το θεωρεί, μαζί με άλλα εννέα ονόματα, γνήσιο ιρανικό.
2. Το α της συλλαβής -βα- εδώ βέβαια είναι βραχύ, ενώ το όνομα βάρης έχει το α μακρό. Όμως ο Αισχύλος δεν είναι πάντα συνεπής στην ποσότητα των διχρόνων στα περσικά ονόματα. Το Ἄρτεμβάρης έχει το α της συλλαβής -βα- μακρό στους στίχους 29 και 972. Το ίδιο συμβαίνει και με το όνομα Ἀριόμαρδος (το Ἄρ- βραχύ στο στ. 321, μακρό στο στ. 38). Βλ. Kranz, όπ. παραπ. 91 κ.ε.
3. Είναι κι αυτό μια ασυγχώρητη ὕβρις.

Η ειρωνεία για τον χιλιάρχο Λαδάκη είναι εμφανής από τον τρόπο με τον οποίο ο ποιητής τον δείχνει να τινάζεται από το πλοίο χτυπημένος από το δόρυ¹. Μια τραγική όμως ειρωνεία κρύβει και το ίδιο το όνομά του, που, κατά την αίσθηση του ποιητή, το δεύτερο συνθετικό του μέρος πρέπει να θυμίζει το ρήμα δάκνω (δα-δάκης), που σημαίνει 'πληγώνω'. Ότι ο Αισχύλος δέχεται το ρήμα αυτό με την έννοια του 'πληγώνω', 'τιτρώσκω', γενικά, και μάλιστα με το δόρυ, μπορούμε να το συμπεράνουμε από την ανάλογη χρήση του στους "Ἐπτά ἐπὶ Θήβας"

399 λόφοι δὲ κώδων τ' οὐ δάκνουσ' ἄνευ δορός.

Η πικρή ειρωνεία, λοιπόν, λειτουργεί μέσα στο ίδιο το όνομα του νεκρού και στηρίζεται στην έννοια: αυτός που, σύμφωνα με το όνομά του, ήταν προορισμένος να τρυπάει (πληγώνει), τρυπήθηκε από δόρυ².

Στ. 306-307 *Τενάγων τ' ἄριστος Βακτρῶν ἰθαιγενῆς
θαλασσόπληκτον νῆσον Αἴαντος πολεῖ.*

Κάπως πιο περίπλοκη είναι η τραγική ειρωνεία στην οποία υπόκειται ο Βάκτριος Τενάγων. Το όνομά του θυμίζει θάλασσα: *τέναγος*. Η μοίρα του, λοιπόν, ήταν να πάει από θάλασσα (*θαλασσόπληκτον*). Σαν να προδιέγραφε την τύχη του το ίδιο το όνομά του, και αυτή μόνο η σχέση του με τη θάλασσα τον όρισε να λάβει μέρος σε ναυμαχία, αυτός ο *ἰθαιγενῆς*³ *Βάκτριος*, δηλ. ο άνθρωπος από την πιο απομακρυσμένη χώρα της ανατολής, που καμιά σχέση δεν μπορούσε να έχει με τη θάλασσα.

Το επίθετο *πελειοθρέμμονα*, που ο ποιητής επέλεξε για τη Σαλαμίνα, ανεξάρτητα από το γεγονός αν επιτρέπεται να χρησιμοποιήσει αυτό το επίθετο για τη Σαλαμίνα της Αττικής⁴ ή όχι, νομίζουμε πως εδώ εξυπηρετεί την αντίθεση που οικονομείται ανάμεσα στο νησί αυτό και στο όνομα του τρίτου — και πιο κοντινού — πολεμιστή που μνημονεύεται στον προηγούμενο στίχο:

309 *Αἴλαιος Ἀρσάμης τε κ' Ἀργήστης τρίτος,
οἷδ' ἄμφι νῆσον τὴν πελειοθρέμμονα
μικῶμενοι κύρισσον ἰσχυρὰν χθόνα.*

1. Η εικόνα αυτή θυμίζει την πτώση του Κεβρηόνη, του ηνίοχου του Έκτορα, όπου ο Πάτροκλος φωνάζει με ειρωνεία (Π 745) ὦ πόποι, ἦ μάλ' ἔλαφρός ἀνήρ, ὡς ἔρεϊα κυβιστᾶ.

2. Για την αντιστροφή ανάλογη τύχη του προσώπου προς την έννοια που περιλαμβάνει το όνομά του βλ. παραπ. σελ. 58, σημ. 3.

3. Με βάση αυτή τη λειτουργία του επιθέτου *ἰθαιγενῆς* κρίνουμε πως τη γραφή *πολεῖ* των χειρογράφων πρέπει να την κρατήσουμε, με την έννοια του *κεῖται* (βλ. το αρχαίο σχόλιο: *πολεῖ, εὐφήμως· κεῖται ἐν Σαλαμίνι*), και να μη δεχτούμε τη διόρθωσή του σε *σποδεῖ* που πρότεινε ο Emperius και δέχτηκαν μερικοί εκδότες.

4. Το επίθετο θα ταίριαζε για τη Σαλαμίνα της Κύπρου, γι' αυτό δημιούργησε πολλά προβλήματα στους μελετητές: βλ. *Groeneboom*, όπ. παραπ. 78.

Υποφιαζόμεστε πως ο ποιητής το όνομα Ἀργήστης το αντιλαμβάνεται με την έννοια του 'λευκός': ἀργής. Ἔτσι, ο άνθρωπος, που το όνομά του μας θυμίζει τη λευκότητα, ήταν γραφτό του να κουτουλάει σαν ταύρος 'μυκώμενος'¹ στην άγρια ξηρά του νησιού που τρέφει τα σκούρα! πουλιά, τις πέλειες².

Ιδιαίτερη σημασία έχει και η αναφορά για το Φαρνούχο, ότι κατάγεται από χώρα γειτονική στις πηγές του Νείλου,

στ. 311 πηγαῖς τε Νείλου γειτονῶν Αἰγυπτίου
Φαρνοῦχος...

Εδώ η ειρωνεία και η τραγικότητα στοιχειοθετείται από την καταγωγή του αρχηγού. Ο άνθρωπος από τις εσχατιές του Νότου, όπως θεωρούνταν οι πηγές του Νείλου³ και η Αιθιοπία, επομένως, ο πιο απομακρυσμένος από τη θάλασσα και άσχετος μ' αυτήν, ήρθε να πάρει μέρος σε ναυμαχία⁴. Το μοτίβο της 'ύβρεως', που θεμελιώνεται πάνω στην άφρονα τολμητικότητα του Ξέρξη, να βάλει αρχηγούς στα πλοία του ανθρώπους 'παντοδαπούς καί παντοίους', χωρίς να εξετάσει την καταγωγή τους, την εμπειρία και την καταλληλότητά τους γι' αυτήν την επιχείρηση, νομίζουμε πως εδώ εκφράζεται σε όλη του τη 'μεγαλοπρέπεια'. Ἔτσι, οποιαδήποτε άλλη απόπειρα ερμηνείας, για να δικαιολογηθεί η υποτιθέμενη σύγχυση του ποιητή και η αντιφατικότητα των καταστάσεων, νομίζουμε πως είναι άσκοπη⁵.

Πικρότερη είναι η ειρωνεία και τραγικότερη διαγράφεται η τύχη για τους τρεις επόμενους αρχηγούς:

1. Νομίζουμε πως αυτήν πρέπει να υποθέσουμε σαν σωστή γραφή, γιατί είναι το ρήμα που ταιριάζει στην εικόνα του ταύρου που έχουμε εδώ. Η υπόθεσή μας ενισχύεται, όταν λάβουμε υπόψη μας ότι οι τρεις αρχηγοί ακόμη δεν είχαν πεθάνει, τη στιγμή που χτυπιούνταν στην άγρια ακτή· πβ. στίχο 426 κ.ε. οἰμωγὴ δ' ὁμοῦ κοκκύωσιν κατεῖχε πελαγίαν ἄλα.

2. Ο ποιητής δέχεται την ομηρική άποψη ότι η πέλεια είναι μαύρο πουλί (στον Όμηρο αποδίδεται βέβαια στην πέλεια και λευκό χρώμα). Βλ. *Stephanus, Thesaurus*, λ. πέλεια. Πβ. και Ησύχιος: Πέλ(ε)μαι μέλαιναί.

3. Βλ. το περισπούδαστο άρθρο του *F. Gisinger* στη *R. E. Suppl.* IV, 557 κ.ε.. Ο Αριστοτέλης, όταν κάνει λόγο για το πλάτος και το μήκος της Οικουμένης, δέχεται ως έσχατο τόπο του Νότου την Αιθιοπία (*Μετ.* 362 b 20 κ.ε.) πολὺ γὰρ τὸ μῆκος διαφέρει τοῦ πλάτους. Τὸ γὰρ ἀπὸ Ἑρακλείων στηλῶν μέχρι τῆς Ἰνδικῆς, τοῦ ἐξ Αἰθιοπίας πρὸς τὴν Μαυῶτιν καὶ τοὺς ἐσχατεῦντας τῆς Σκυθίας τόπους. Ἴσως μπορούμε και εδώ να υποθέσουμε πως ο Αισχύλος τοποθετεί τις πηγές του Νείλου στο έσχατο άκρο της ανατολής, όπως μαθαίνουμε από τον *Προμηθ. Δεσμ.* 807 κ.ε. τηλορῶν δὲ γῆν ἤξεις, κελαιὼν φύλλον, οἱ πρὸς ἡλίον ναῖουσι πηγαῖς, ἔνθα ποταμὸς Αἰθίωψ τούτου παρ' ὄχθας ἔρφ' ἔως ἂν ἐξίηη καταβασμόν, ἔνθα βυθλίνων ὄρων ἄπο ἴησι σεπτὸν Νείλος εὐποτον ἔρεος.

4. Γι' αυτό, πιστεύουμε πως κάνουν λάθος οι φιλόλογοι που δίνουν στο πηγαῖς την έννοια 'ρεῦμα, ὕδατα, και το πηγαῖς Νείλου το δέχονται σαν περιφραση για το Νείλο. Πβ. *Broadhead, The Persae*, 108, *U. v. Wilamowitz-Moellendorff, Griechisches Lesebuch* (II Erläuterungen) I, Berlin ²1929 (= Dublin-Zurich 1966), 34.

5. Βλ. *Latimore*, όπ. παραπ. 86 κ.ε., και *Broadhead, The Persae*, 319 κ.ε.

στ. 312

...οἷ τε ναός ἐκ μιᾶς πέσον

Ἄρκτηϊς Ἀδούης καὶ Φερεσσέυης τρίτος.

Και των τριῶν τα ονόματα περιλαμβάνουν ἔννοια θετική, σχετίζονται με την ιδέα της αρετής. Το ὄνομα Ἄρκτηϊς φαίνεται καθαρά πως σημαίνει τον αρχηγικό ἄνθρωπο, το Ἀδούης¹ πρέπει να ἔχει σχέση με την ιδέα του τελείου: ὁ μηδενὸς δεόμενος², ἐνῶ ὁ Φερεσσέυης εἶναι ἐκεῖνος που μέσα του ἔχει την ορμητικότητά³. Ὅμως αὐτὴ ἡ τελειότητα καὶ ἡ καταλληλότητά τους για τον πόλεμο, που την εγγυάται δαιμονικά το ὄνομά τους, ἐξουδετερώθηκε ἀπὸ τὸν μὴ προσήκοντα τρόπο που τους χρησιμοποίησε ἡ νεανικὴ τρέλλα του Ξέρξης. Γιατί, κατὰ τα φαινόμενα, εἶναι κι αὐτοὶ ἀρχηγοὶ στρατοῦ ξηράς καὶ πιθανότατα ἀρματηλάτες ἀπὸ το ἐσωτερικὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας⁴, που ὄχι «δυσφρόνως» χρησιμοποιήθηκαν στην ναυμαχία. Καὶ δὲν ἔφτανε μόνο αὐτό. Ὁ παράτολμος καὶ πλεονέκτης βασιλιάς τους, ὁ Ξέρξης, τους ἔβαλε καὶ τους τρεῖς πάνω σε ἕνα πλοίο! Αὐτό ἀκριβῶς δείχνει μιὰ ἄλλη πλευρὰ τῆς παραφροσύνης του: το ἀσυγχώρητο στρίμωγμα του στρατοῦ πάνω στα, ἔτσι κι ἀλλιῶς, δυσκίνητα περσικά πλοία, αὐτό που τελικὰ στοίχισε πάρα πολὺ στην ἐπονείδιστὴ ἥττα του.

Ἵστερα ἀπ' αὐτά, ἴσως θὰ ἦταν παράλειψή μας νὰ μὴ ἀναγνωρίσουμε καὶ εμεῖς, στηριζόμενοι στα δικὰ μας κριτήρια, ὅτι ἡ ἀντιμετάθεση των στίχων 312 καὶ 313 των χειρογράφων, που ἐγένε ἀπὸ τον Merkel, εἶναι πολὺ ευφυής, ἀφοῦ χάρη σ' αὐτὴν οἱ στίχοι δίνουν το νόημα που ἀναλύσαμε πιο πάνω⁵.

Σωστὴ φαίνεται ἐπίσης ἡ μετακίνηση του στίχου 315 των χειρογράφων

ἵππου μελαίνης ἡγεμῶν τρισμυρίας

μετὰ το στίχο 317, ὅπως ἐγένε ἀπὸ τον Weil καὶ τὴ δέχτηκαν ὕστερα οἱ ἐκδότες τῆς τραγωδίας. Πέρα ἀπὸ τις ἐσωτερικὲς ἀσυνέπειες καὶ ἀνωμαλίες που

1. Προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀστερητικὸ καὶ τὸ ρῆμα δεύω = ἔχω ἀνάγκη, εἶμαι κατώτερος. Πβ. Ἰλ. Ψ 484 ἄλλα τε πάντα δεύεται Ἀργείων, Ὀδύσ. δ 264 οὐ τευ δευόμενος.

2. Σούδα, λ. ἀδούητος· ὁ μηδενὸς δεόμενος. Πβ. Ησύχιος, λ. ἀδευτον (ἀδούητον); χαλεπὸν ἢ <οδ> οὐκ ἂν τις ἐπίδειθεῖν.

3. Ἀπὸ το ρῆμα σεύω. Ἡ ἔννοια αὐτὴ φαίνεται καλύτερα στο ὄνομα Σευάλκης, στ. 968: ποῦ δὲ Σευάλκης ἀναξ...;

4. Βλ. στ. 43 κ.ε. ... οἷ τ' ἐπίπαν ἡπειρογενὲς / κατέχουσι ἔθνος, τοὺς Μητρογαθὴς Ἄρκτηϊς τ' ἀγαθός, βασιλῆς δίοποι, / χαὶ πολύχρουσι Σάρδεις ἐπόχους πολλοῖς ἄρμασιν ἐξορμῶσιν.

5. Νομίζουμε πως ἔχει ἀδικο ὁ Paley, ὅπ. παραπ. 194, που οβελίζει τους στίχους 311-313 με ἀφορμὴ τις, κατὰ τὴ γνώμη του, πολλὲς ἀνακρίβειες καὶ ἀνακολουθίες. Ἀντίθετα, φαίνεται πολὺ λεπτὴ καὶ ἐξυπνὴ ἡ παρατήρηση για τα ἐξαδικὰ σχήματα: στ. 302-307 (= 2 στίχοι X 3), στ. 308-313 (= 3 στ. X 2), που ἔκανε ὁ Korzeniewski, ὅπ. παραπ. 28, καὶ υποστηρίζει, με πολὺ δίκιο, τὴν ἀντιμετάθεση των στίχων 313-312 που πρότεινε ὁ Merkel.

δημιουργούσε ο στίχος σ' εκείνη τη θέση¹, οι ίδιοι λόγοι που εκθέσαμε προηγουμένως υπαγορεύουν κι αυτού τη μετακίνηση². Ο Αρτάβης από την απόμακρη Βακτριανή, την εσχατιά της Ανατολής, που καμιά σχέση δεν έχει με τη θάλασσα, κι ακόμη, ο ηγεμόνας ενός ισχυρότατου ιππικού τμήματος τριάντα χιλιάδων ιππέων, κείται νεκρός σ' ένα νησί! Δικαιολογημένα όμως. Γιατί σε τι θα μπορούσε να ωφελήσει η δύναμη του ιππικού και η εμπειρία, που έχει αποκτήσει ο ηγεμόνας από τις ιππομαχίες, σε μια ναυμαχία; Τι δουλειά έχει ο Βάκτριος Ιππάρχος στη θάλασσα; Έτσι, λες και η 'μέλαινα ἵππος' του προσιώ-νιζε με το χρώμα της τις μαύρες Κήρες που οικονομήσαν την καταστροφή του, είναι 'μέτοικος σκληρᾶς γῆς', μιας γης δηλαδή, που, όπως πιο πάνω τον Αρτεμβάρη (στ. 302), εκδικήθηκε τον Αρτάβη, όπως πράγματι συνθίξει η τέτοια γη να εκδικείται τους ιππείς³. Ὡστε και σ' αυτό το σημείο λειτουργούν η αισχύλεια ἔβρις και η ειρωνεία συνταιριασμένες σε μια απίθανη συζυγία.

Κάποιος ιδιαίτερος λόγος χρειάζεται να γίνει για τους δύο αρχηγούς, τον Ἀμφιστρέα και τον Ἀριόμαρδο, που μνημονεύονται στους στίχους 320 και 321 αντίστοιχα:

*Ἄμιστροις Ἀμφιστρεύς τε πολύπονον δόρυ
νωμῶν, ὃ τ' ἔσθλος Ἀριόμαρδος, Σάρδεσιν
πένθος παρασχών, Σεισάμης θ' ὁ Μύσιος.*

Είναι περίεργο, και δικαιολογημένα έκανε εντύπωση στους φιλόλογους, ότι στον πρώτο στίχο γίνεται λόγος για ένα όπλο, το δόρυ, που δεν είναι περσικό όπλο, πολύ περισσότερο, όταν λάβουμε υπόψη μας πως σ' αυτήν την τραγωδία είναι χαρακτηριστική η αντίθεση του δόρατος, του ελληνικού όπλου, προς το τόξο, το περσικό όπλο⁴. Αντίθετα, σε όλη τη σκηνή αυτή (302-330) δεν αναφέρεται τίποτα για το τόξο. Πιστεύουμε πως θα βρούμε κάποια εξήγηση γι' αυτήν την κατάσταση, όταν προχωρήσουμε στην κριτική, πάντα μέσα από την ίδια οπτική.

Πριν όμως επιχειρήσουμε την ερμηνεία αυτής της περιέργης αναφοράς στο δόρυ, πρέπει πρώτα να αναφερθούμε στη σχέση των δύο πολεμιστών.

1. Ο Μάταλλος εμφανιζόταν συγχρόνως ως αρχηγός 10.000 πεζών και 30.000 ιππέων, και το ἵππου μελαίνης ἠγεμῶν τρισμυρίας (315) ερχόταν σαν συνέχεια και συμπλήρωσε το μυριόνταρχος (314), ενώ μεταξύ τους είχε παρεμβληθεί η μετοχή θανάτων!

2. Ο Korzeniewski, όπ. παραπ. 28, επισημαίνει και εδώ την αποκατάσταση του εξαδικού σχήματος: στ. 314-319 (= 3 στ. X 2).

3. Στ. 319 σκληρᾶς μέτοικος γῆς, ἐκεῖ κατέφθιτο. Γι' αυτό, δεν πρέπει να συμφωνήσουμε με την εξήγηση που δίνει ο Korzeniewski, όπ. παραπ. 29, για το επίθετο σκληρᾶς: σκληρή είναι η γη, γιατί του αρνείται τον τάφο.

4. Βλ. στ. 146 κ.ε.: πότερον τόξου ῥῶμα τὸ νικῶν, / ἢ δορικράνου / λόγχης ἰσχύς κερρότηκεν;

Πράγματι, ἔχουν δίκιο οι φιλόλογοι πού παρατηροῦν πως στους παραπάνω στίχους, εκείνο που ενώνει τους δύο αρχηγούς είναι κάποιος συσχετισμός που γίνεται στα ὄπλα τους¹. Είναι φανερό πως οι δύο αρχηγοί αναφέρονται σαν να αποτελοῦν ένα ζευγάρι. Αφού, λοιπόν, γίνεται λόγος για το ὄπλο του πρώτου, το δόρυ, θά 'πρεπε να περιμένουμε το ίδιο αυτό στοιχείο, για να πετύχει κάποια συστοιχία ἢ κάποια ἀντίθεση μεταξύ τους, να το αξιοποιήσει ο ποιητής σχετικά και με τον δεύτερο αρχηγό. Γι' αυτό, πολλοί από τους μελετητές της τραγωδίας θέλησαν να εξοικονομήσουν μέσα από το ίδιο κείμενο κάποια μνεία και για τα ὄπλα του δευτέρου.

Ἦδη ο Porson ἔχει εκφράσει ἀντιρρήσεις για τη μετρική ἀριότητα του στίχου 321, γιατί ἀνακαλύπτει παράβαση του ζεύγματος που φέρει το ὄνομά του². Συνδυάζοντας αὐτήν τη δικαιολογημένη παρατήρηση του Porson με το γεγονός ὅτι στο στίχο 38 της τραγωδίας ο Αριόμαρδος ἀναφέρεται ως ἀρχοντας των Θηβών³, ἐνῶ ἐδώ σημειώνεται πως με το θάνατό του ἔδωσε πένθος στις Σάρδεις, οι φιλόλογοι διατύπωσαν ἀμφιβολίες για τη γνησιότητα της λέξης Σάρδεσιν. Ἀνάμεσα σε ἄλλους⁴, ο Bothe και ο Broadhead διορθώνουν σε ἄρδεσιν⁵. Ἐτσι, παράλληλα με την ἀποκατάσταση του νόμου του Porson, οἰκονομεῖται και ο ἀπαραίτητος, ὅπως φαίνεται, συσχετισμός του Αριόμαρδου με τον Ἀμφιστρέα, που, ὅπως τονίσαμε, πρέπει να στηρίζεται στα ὄπλα τους. Προσωπικά βρίσκουμε τη διόρθωση του Σάρδεσιν σε ἄρδεσιν πολύ πειστική για τρεις λόγους: α) ἐξασφαλίζεται ο ἀπαιτούμενος συσχετισμός, β) συμπορεύεται ἡ εἰρωνεία και ἡ δραματικότητα του δευτέρου στίχου μ' αὐτές του πρώτου, γ) διευκολύνεται ἡ λειτουργία της τραγικότητας που στηρίζεται πάνω στην ἐτυμολογική κατάσταση των ονομάτων.

Ξεκινάμε ἀπό το τελευταίο: Ὅπως φάνηκε και παραπάνω, ἀπό την ἀνάλυση των ονομάτων του Ἀρτεμβάρη και του Δαδάκη, ο Αισχύλος βλέπει και στο ὄνομα Ἄριόμαρδος — και ἀνάλογα ἀποδέχεται και ἐκμεταλλεύεται νοηματικά και αἰσθητικά τη λειτουργία του — σαν δεύτερο συνθετικό το -αρδος, ἐνῶ το πρώτο συνθετικό πρέπει να το ἀνάγει στο ὄνομα των Ἀρίων. Στο σημεῖο αὐτό πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τι λέει για τους Ἀρίους ο Ηρόδοτος (7. 66): "Ἀριοὶ δὲ τόξοισι μὲν ἔσκευασμένοι ἦσαν Μηδικοῖσι, κι ἀκόμη, ὅτι ο Σει-

1. Βλ. *H.D. Broadhead*, *Aeschylus, Persae 320-2*, CR 60, 1946, 4, και *H.J. Rose*, *Aeschylus, Persae 321*, CR 60, 1941, 64.

2. Ἀν το τελευταίο μέτρο ενός ἰαμβικού τρίμετρου στίχου ἀρχίζει με την τελική συλλαβή μιας πολυσύλλαβης λέξης, αὐτή ἡ συλλαβή πρέπει να εἶναι βραχεία: βλ. *D.S. Robertson*, *Four Notes on Aeschylus*, CR 58, 1944, 34.

3. Στ. 37 κ.ε. ...τάς τ' ὠγιόγους / Θήβας ἐπέπων Ἄριόμαρδος.

4. Βλ. *Robertson*, ὅπ. παραπ. 34 κ.ε.

5. Βλ. *Broadhead*, *Persae 320-2*, 4 κ.ε., και του ἴδιου: *Persae 321*, CR, 61, 1947 49 (το ἄρδεαν ο Broadhead το δέχεται ως δοτική οργανική).

σάμης, που μνημονεύεται στο στίχο 322, πρέπει να έχει σχέση με τον 'Αριο Σισάμνη που αναφέρει ο Ηρόδοτος στη συνέχεια, στο ίδιο χωρίο: 'Αρίων δὲ ἦρχε Σισάμνης ὁ Ὑδάορος. Συμπεραίνουμε άρα, πως ο Αριόμαρδος ίσως ήταν Μύσιος και αυτός, και, επομένως, δεν είχε καμιά σχέση με τις Σάρδεις, είχε όμως πολύ μεγάλη σχέση με το τόξο και τα βέλη (= άρδεις), που ήταν το όπλο των Αρίων.

Ποιά είναι όμως η τραγική ειρωνεία που ευνοείται από το όνομά του και με βάση αυτήν 'δουλεύει' εδώ ο ποιητής; Αυτός ο έσθλος αρχηγός, που το όνομά του — στο δεύτερο συνθετικό του μέρος -αρδος — μας θυμίζει τα όπλα του, τα τόξα (= άρδεις), μπαίνοντας δυστυχώς στα πλοία, αυτός ο Μύσιος!, δεν πέτυχε τίποτε άλλο, παρά να δώσει πένθος, δηλ. πόνο, στα όπλα του. Ότι ο θάνατος του άξιου πολεμιστή παρέχει πόνο και πένθος στα όπλα του, είναι ένα ηρωικό μοτίβο, πιστεύουμε παγκόσμιο και παναιώνιο¹. Δυστυχώς δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε ένα τέτοιο στοιχείο στα ομηρικά έπη, κάποια αναφορά όμως που βρίσκουμε στο 'Φιλοκτήτη' του Σοφοκλή μας ενθαρρύνει να υποστηρίζουμε αυτήν την αντίληψη (στ. 1128 κ.ε.)

Φιλ. ὦ τόξον φίλον, ὦ φίλων / χειρῶν ἐκβεβιασμένον,
ἦ που ἔλεινόν ὄρας, φρένας εἶ τινας / ἔχεις, τὸν Ἡράκλειον
†άθλιον† ὦδε σοι / οὐκέτι χρῆσόμενον τὸ μεθύστερον.

Σύμφωνα με όσα υποστηρίξαμε πιο πάνω, νομίζουμε πως δικαιολογείται ο συσχετισμός και η συνεξέταση του Αριόμαρδου με τον Αμφιστρέα, αφού το σημείο αναφοράς είναι το είδος των όπλων που χρησιμοποίησε ο καθένας. Ο παραλληλισμός δε της τραγικής ειρωνείας που προκύπτει για τον Αριόμαρδο με αυτήν που λειτουργεί αναφορικά με τον Αμφιστρέα, πρέπει να στηρίζεται στο εξής σημείο: Φαίνεται ότι ο ποιητής βάζει τον Αμφιστρέα να χειρίζεται το δόρυ, όχι γιατί κατ' επάγγελμα και ειδικότητα είναι ένας δορύμαχος, αλλά υποχρεώνεται να το χειριστεί κάτω από τη στυγνή επιταγή της ανάγκης. Το επίθετο *πολύπονον* εδώ δε σημαίνει 'αυτό που δημιουργεί πόνο', αλλά 'εκείνο που δέχεται μεγάλο πόνο, που ταλαιπωρείται και υποφέρει πολύ'. Ο Αμφιστρέας, που είναι αναρμόδιος για τη χρήση του δόρατος, υποχρεώνεται να το χειριστεί, όμως το βασανίζει και το παιδεύει σκληρά². Είναι και αυτό μια 'ύβρις', γιατί

1. Το πένθος των όπλων για το θάνατο του πολεμιστή είναι ένα μοτίβο χαρακτηριστικό της δημοτικής ποίησης.

2. Το επίθετο *πολύπονον* εδώ έχει παθητική σημασία, όπως στις περιπτώσεις που χρησιμοποιείται για προσδιορισμό προσώπων. Το δόρυ, όπως οι άρδεις του επομένου στίχου, είναι προσωποποιημένα. Συντακτικώς το *πολύπονος* πρέπει να είναι προληπτικό κατηγορούμενο.

εβίασε την κοινή λογική, ξεπέρασε τα προορισμένα γι' αυτόν όρια και μπήκε σε πεδία που είναι πέρα από τις δυνατότητες και τις αρμοδιότητές του. Η διάρκεια της πράξης που δηλώνει η μετοχή *νωμών* — που είναι μετοχή χρόνου παρατατικού — δεν αναφέρεται και στο χρονικό διάστημα που προηγείται από τη ναυμαχία της Σαλαμίνας, γιατί ο Αμφιστράας, όπως είπαμε, δε φαίνεται να ήταν *δορύμαχος*. Έτσι, η μετοχή *νωμών*, που αφορά τον Αμφιστράα και το δόρυ του κατά τη διάρκεια της ναυμαχίας, βρίσκεται σε απόλυτη συστοιχία με τη μετοχή *παρασχών*, που αναφέρεται στον Αριόμαρδο και τα βέλη του, πάλι κατά τη διάρκεια της ναυμαχίας.

Κάτι άλλο που πρέπει να προσέξουμε είναι κάποια ανάλογη τραγικότητα που κρύβεται μέσα και στον Αμφιστράα το όνομα: Εκτός από το γεγονός ότι το ρήμα *στρέφω* (υποψιαζόμαστε ότι σαν δεύτερο συνθετικό του ο Αισχύλος δέχεται το ρήμα αυτό: *Ἀμφι-στρεύς*) σημαίνει *βασανίζω*¹, η έννοια του *στρέφω* ή, καλύτερα, του *στριψίματος* ταιριάζει στη νευρά του τόξου, π.χ. Σοφοκλ. *Οιδ. Τύρ.* 203 κ.ε. *τά τε σά χρυσοστροφῶν ἀπ' ἄγκυλῶν βέλεα...* Φαίνεται ότι και με το όνομα *Ἀμφιστρεύς* ο Αισχύλος κάνει υπαινιγμό στην ιδιότητα του πολεμιστή, που κανονικά ήταν τοξότης και εντελώς ευκαιριακά και ερασιτεχνικά εδώ χρησιμοποιεί το δόρυ.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι, για να εκτιμήσουμε το πραγματικό νόημα και τις ασύγκριτες ποιητικές αρετές αυτής της σκηνής, πρέπει, πάλι, να αναγνωρίσουμε τη γνωστή *δυναμική* του ετυμολογικού παράγοντα και την ιδιότυπη λειτουργία της *αισχύλειας* *ὑβρεως*.

Κλείνουμε την αναδρομή μας στους *Πέρσες* του Αισχύλου με μια ανακεφαλαιωτική επισκόπηση: Η δραστηκότητα της ετυμολογικής σύστασης του κάθε ονόματος σ' αυτήν την τραγωδία είναι πολύ σημαντική και απεριόριστη, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, ώστε, στην πραγματικότητα, να έχουμε να κάνουμε με μια εντελώς ξεχωριστή και φοβερά εξανδραποδιστική τραγική δύναμη. Έχοντας στη διάθεσή του αυτήν την απεριόριστη δυνατότητα, ο ποιητής βρίσκει την ευκαιρία να πλάθει τραγικές καταστάσεις, να κινεί για το σκοπό της τραγικής πτώσης καταλυτικές δυνάμεις και να μπλέκει τους ήρωές του στα δίκτυα μιας αναπόδραστης ανάγκης, που έχει προκαθορίσει τη μοίρα του θνητού, αφήνοντάς του μόνον ελάχιστα περιθώρια για αυτονόμηση και αυτενέργεια. Το όνομα, και μάλιστα το κύριο όνομα, στον Αισχύλο είναι ένα πραγματικό *Nomen Omen*.

1. Πβ. Σοφοκλή *Οιδ. Τύραν.* 728 *ποιας μερίμνης τοῦθ' ὑπο στραφεῖς λέγεις*; Πλάτ. *Πολ.* 330 d *οἱ μῦθοι στρέφουσιν αὐτοῦ τὴν ψυχὴν*.